

Hugo Feliu Pérez

*L'OFFICINA LAPIDARIA
FLÀVIA TARRACO-
NENSE EN TERRES VA-
LENCIANES*

*Anàlisi dels pedestals honorífics a partir de tres casos d'estudi:
Saguntum, Saetabis i Valentia*

TREBALL FINAL DE MÀSTER

Dirigit per la Dra. Diana Gorostidi Pi

Treball realitzat amb la col·laboració del Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Universitat Rovira i Virigili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Uni-
versitat Autònoma de Barcelona

Tarragona

2016

Treball Final de Màster

Hugo Feliu Pérez

**L'*officina lapidaria* flàvia tarraconense en terres valencianes. Anàlisi
dels pedestals honorífics a partir de tres casos d'estudi: *Sagun-*
tum, *Saetabis* i *Valentia***

Dirigit per la Dra. Diana Gorostidi Pi

Treball realitzat amb la col·laboració del Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona

2016

Índex

1. Abstract.....	5
2. Agraïments.....	5
3. Introducció.....	7
3.1. Objectiu del treball.....	7
3.2. Antecedents.....	8
4. Model i influència de la capital: l'<i>officina lapidària "flàvia" tarraconense</i>.....	11
4.1. Definició d'un taller lapidari.....	11
4.2. L' <i>officina lapidaria "flàvia" tarraconense</i> : els pedestals honorífics. Definició i cronologia.	12
5. Difusió del model flavi al País València	15
5.1. Valentia	15
5.1.1. Introducció històrica	15
5.1.2. Catàleg.....	16
5.1.3. Estudi dels suports.....	36
5.1.4. Estudi dels materials.....	38
5.1.5. Resultats	40
5.2. Saguntum.....	41
5.2.1. Introducció històrica	41
5.2.2. Catàleg.....	42
5.2.3. Estudi dels suports.....	64
5.2.4. Estudi dels materials.....	66
5.2.5. Resultats	67
5.3. Saetabis	69
5.3.1. Introducció històrica	69
5.3.2. Catàleg.....	70
5.3.3. Estudi de les formes.....	77
5.3.4. Estudi dels materials.....	78
5.3.5. Resultats	79
6. Estudi comparatiu dels tres casos d'estudi	81
6.1. Estudi dels suports	81
6.2. Estudi dels materials	85
6.3. Models de difusió.....	86
7. Conclusions	91
8. Bibliografia	95

9. Mapes.....	99
9.1. Mapa sobre la localització de <i>Saguntum</i> , <i>Valentia</i> i <i>Saetabis</i> al territori del País Valencià	99
9.2. Mapa sobre la distribució de les distintes calcàries emprades per a l'aixecament de pedestals honorífics	100
9.3. Mapa sobre la localització de les tres ciutat valencianes en relació a <i>Tarraco</i> i les vies de comunicació que les uneixen.	101
10. Taula de figures	103
11. Taula de correspondències epigràfiques	105

1. Abstract

El següent treball aborda un estudi sobre la tipologia dels pedestals honorífics de tres ciutats romanes del País Valencià: *Saguntum*, *Saetabis* i *Valentia*, amb la intenció de comprovar la possible influència que *l'officina lapidaria* més important de *Tarraco*, la flàvia, pogués haver executat sobre dites ciutats. Per a tal propòsit s'ha dut a terme un estudi de les formes i del material que presenten aquests monuments acompanyat d'un catàleg de les inscripcions per tal de poder comparar-los amb les formes prototípiques de *l'officina tarraconense*. L'objectiu final és establir la influència d'aquest taller a les terres valencianes.

Paraules claus: *Saetabis*, *Saguntum*, *Valentia*, *Tarraco*, pedestal honorífic, Buixcarró, Santa Tecla, calcària blava de Sagunt, calcària de Godella, tipologia epigràfica, influència, difusió, taller *officina lapidaria*.

This work presents a research about the typology of honorific pedestals from three roman cities in valencian country, in order to confirm the possible influence that the lapidary *officina* of *Tarraco* would have had above these places. With this purpose, a study of the forms and material of these monuments has been carried out, as well as an inscriptions catalogue to compare them with the typologies of *officina tarraconense*. The objective is to confirm the influence of this workshop in the valencian area.

Keywords: *Saetabis*, *Saguntum*, *Valentia*, *Tarraco*, honorific pedestal, Buixcarró, Santa Tecla, Sagunt limestone, Godella limestone, epigraphic typology, influence, workshop, *officina lapidaria*.

2. Agraïments

Aquest treball no haguera estat possible sense el suport de les universitats Rovira i Virigili i l'Autònoma de Barcelona, ni de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica on he realitzat el Màster interuniversitari en Arqueologia Clàssica i aquest treball de final de Màster. Tampoc hauria estat possible sense la persistència de la Dra. Diana Gorostidi, qui em va descobrir aquest tema tan apassionant, i m'ha conduït durant tot aquest procés d'elaboració.

També voldria donar el meu agraïment a la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC per la seva ajuda prestada durant l'elaboració del treball, en especial al Dr. Hernando Royo, qui m'ajuda a la identificació dels materials a València amb una classe pràctica sobre materials lapidis.

Als següents museus sense els quals no hagués pogut dur a terme aquest treball, ja que la visita a les seves col·leccions epigràfiques foren essencials: museu de l'Almodí i a la Seu Episcopal de Xàtiva; al museu d'Història de València, al museu de Belles Arts i al museu de l'Almoina; al museu arqueològic de Sagunt; i al MNAT de Tarragona.

I per últim als companys del màster per la seva motivació i suport durant tot aquest temps.

3. Introducció

El següent Treball Final de Màster Interuniversitari d'Arqueologia Clàssica realitzat dintre de les universitats Rovira i Virgili, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i la Universitat Autònoma de Barcelona ha estat desenvolupat durant el curs acadèmic 2015-2016. S'emmarca dintre del projecte d'I+D "*Officinae lapidariae Tarraconenses*. Pedreres, tallers i produccions artístiques en pedra de la *Provincia Tarraconensis*" (HAR2015-65319-P), amb seu l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), dirigit per la Dra. Diana Gorostidi Pi, el qual compta amb finançament del Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya, en el qual col·labori com a personal no doctor. La redacció d'aquest treball d'investigació també ha estat possible, gràcies a l'obtenció de la Beca d'Iniciació a la Recerca (BIR) de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) sota la direcció com a tutora de la Dra. Diana Gorostidi Pi.

3.1. Objectiu del treball

L'objectiu d'aquest treball és comprovar la possible influència tipològica i formal en els pedestals honorífics que l'*officina lapidaria* flàvia tarraconense pogués haver efectuat a les ciutats valencianes de *Saguntum*, *Valentia* i *Saetabis*. L'objectiu, per tant, és veure fins a quin punt podia estendre's l'influx d'un model epigràfic concret amb una tipologia de pedestal honorífic dissenyada per a complir una funció concreta a una sèrie de ciutats, on aquest model es documenta a partir de la reforma administrativa del culte imperial a *Tarraco* a partir de Vespasià, on una tipologia de pedestal específica es va configurar com a model per a l'erecció de les estàtues honorífiques dedicades als sacerdots provincials (*flamines*).

El motiu per a realitzar aquest estudi és la necessitat de suplir la manca de bibliografia relacionada amb la influència epigràfica entre ciutats, en aquest cas concret entre *Tarraco* i les tres ciutats valencianes. També es troba motivat per la necessitat de comprovar com aquesta *officina* s'estén a la resta de ciutats sobre les quals *Tarraco* té certa influència. Amb la finalitat d'aportar al projecte en el qual s'integra aquest treball una base sobre la qual poder treballar la difusió dels models generats pel dit taller lapidari.

Per a tal propòsit s'ha efectuat un estudi comparatiu entre els pedestals honorífics generats per l'*officina flavia tarraconense* amb els monuments produïts per *Saetabis*, *Saguntum* i *Valentia*. Per a l'elecció d'aquestes ciutats front a la resta que componen el territori valencià durant l'Imperi Romà, tot i ser una elecció arbitrària, s'ha tingut en compte els següents factors: la seva importància epigràfica, els materials lapidis que empenen en ella i el seu renom històric. Per a l'elaboració del treball, també, s'ha realitzat una recerca bibliogràfica sobre l'epigrafia d'aquestes tres ciutats, centrant-se en els pedestals honorífics, sobre l'*officina* flàvia tarraconense, i sobre les principals vies de difusió dels materials i models epigràfics.

El treball s'estructura a partir d'un catàleg de les peces de les ciutats que engloben els casos d'estudi. Per a la seva elaboració s'ha realitzat una base de dades amb el programa Microsoft Access 2013 on es buidà tota la informació recollida en les distintes fonts d'informació, deixant de banda, per raons òbvies, els pedestals que no es conserven en l'actualitat. Treballarem sobre aquest catàleg per a dur a terme els pertinents estudis de suport i material que ens permetran establir les diferències i similituds entre els tres casos d'estudi i a l'hora comparar-los amb els generats a *Tarraco* per tal de comprovar si com hem comentat es documenta aquesta influència.

3.2. Antecedents

El principal precedent d'aquest treball el trobem en les obres de Géza Alföldy que defineixen l'*officina lapidaria* flàvia tarraconense¹. D'entre les seves obres destacarem "Die Romischen Inschriften von Tarraco" (RIT), per ser el primer treball on és defineixen les característiques pròpies del pedestal honorífic flavi del què parlarem a continuació. Aquesta obra és un excel·lent catàleg sobre les inscripcions de *Tarraco*, en la qual a banda de recollir un nombrós conjunt d'inscripcions també s'estableixen les característiques per les quals un conjunt epigràfic pot pertànyer a una *officina* i un moment concret². És en aquest treball on es defineix el pedestal honorífic de l'*officina lapidaria* flàvia tarraconense. Concepte que continuà reforçant-se amb publicacions posteriors com el pertinent volum del *Corpus Inscriptionum Latinarum* que se centra en la ciutat³.

Els estudis més recents sobre els pedestals honorífics d'aquesta *officina* els trobem a dos articles de la Dra. Diana Gorostidi: "Más datos sobre el templo del *Divus Augustus* de Tarraco: A propósito de una nueva inscripción" i "Sobre les marques Syn/Syne i la seva identificació amb C. Trocina Synecdemus, sevir augustal de la colònia de *Barcino*"⁴. En ells treballa de manera breu les característiques dels suports per a definir el seu possible origen, en aquest cas l'*officina* tarragonina, precisar la seva producció en una sèrie de monuments de *Barcino*.

L'elaboració del següent catàleg de pedestals honorífics que engloba les peces de les tres ciutats valencianes anteriorment esmentades s'ha recolzat en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*⁵, en concret en el volum pertinent a les ciutats de *Saguntum* i *Valentia*. Per a la ciutat de *Saetabis* no s'ha fet ús d'aquest recurs, perquè no inclou les troballes més recents⁶, i la recerca s'ha centrat en el catàleg de Corell⁷. A més, conjuntament, s'ha consultat per a totes tres ciutats els volums pertinents de l'obra de Corell: "Inscripcions romanes del País Valencià", en concret els volums I, III i V⁸. Es tracta d'un catàleg que recull totes les inscripcions romanes d'aquest territori. On a més realitzà un estudi del conjunt d'inscripcions compreses en cada volum. Per a la realització d'aquest treball

¹ IRC, IV, núm. 28 cf. Alföldy, 1975, 473-476; CIL, II²/14, CV.

² Alföldy, 1975, 473-476.

³ Alföldy, CIL, II²/14, CV.

⁴ Peña, *et al.*, 2015, 181-189; Gorostidi, 2013, 287-296.

⁵ Hübner, CIL II.

⁶ *Idem*.

⁷ Corell, 2006.

⁸ Corell, 2002; Corell, 2006 i Corell, 2009.

L'officina lapidaria flàvia tarraconense en terres valencianes. Anàlisi dels pedestals honorífics a partir de tres casos d'estudi, *Saguntum Saetabis i Valentia*.

també s'ha tingut en compte el treball de Cebrián: “Titulum Fecit: La producció epigràfica romana en les terres valencianes”⁹. Una obra que no pretén ser un catàleg, sinó un estudi sobre la producció epigràfica del País Valencià, els seus mètodes d'elaboració i les seves tipologies. Aquest últim treball ha estat utilitzat per a consultar les formes de producció, models i tipologies amb què compta el País Valencià.

⁹ Cebrián, 2000.

4. Model i influència de la capital: l'*officina lapidaria* “flàvia” tarraconense

En el següent apartat establirem les bases per al posterior estudi definint el procés de producció d'un epígraf i la tipologia generada per l'*officina* flàvia tarraconense, sobre la qual volem descobrir si la seva influència arriba a terres valencianes.

4.1. Definició d'un taller lapidari

En el món romà el lloc de producció d'un epígraf és l'*officina lapidaria*. Tanmateix, no es tracta de tallers especialitzats, ja que no defineix pròpiament el lloc on es produïa l'epigrafia, sinó que engloba tots els treballs amb la pedra, com ara l'elaboració d'elements arquitectònics com columnes i carres, decoratius com estàtues o mosaics i epigràfics com plaques o pedestals¹⁰. El fet que la producció lapidaria no estigués diferenciada en els distints tallers especialitzats és una conseqüència per a garantir la viabilitat dels tallers, els quals es veien obligats a no poder especialitzar-se en una feina concreta¹¹.

El cost final d'una inscripció depenia de diversos factors com ara la quantitat de lletres, el volum de material i la seva qualitat, així com la decoració que hi presentava¹². És a dir, el cost depenia tant del material, que variava en funció del seu cost de treball, la seva qualitat i procedència, així com el temps que el *lapidarii* devia invertir en la seva elaboració.

Centrant-nos en la producció d'epígrafs, el seu procés d'elaboració es divideix en tres parts. En primer lloc es duia a terme un desbastat del bloc, junt amb un allisat i polit de les seves cares principals, la fornal i les laterals¹³. Cal tenir present que possiblement tan sols la cara frontal fos polida¹⁴, ja que aquests monuments estaven dissenyats perquè es vegin frontalment. El segon pas, una vegada el bloc fos preparat, era gravar els motius decoratius atenent al tipus de suport i la seva tipologia¹⁵. Aquesta decoració solia estar formada per motllures que podien tallar-se tant a la cara frontal del pedestal com en la base i la cornisa. El tercer pas era el disseny i la incisió del text sobre el camp epigràfic, espai reservat per al gravat de les lletres. Aquesta fase rep el nom d'*ordinatio*, i es divideix entre *ordinari* i *sculpere*¹⁶. La primera d'elles fa referència a la composició i el disseny preliminar del text¹⁷, tot i que de vegades el text s'elaboraria sense un disseny previ¹⁸,

¹⁰ Susini, 1968, 26.

¹¹ Susini, 1968, 29-30.

¹² Edmonson, 2014, 114-115.

¹³ Bonneville, 1984, 125-126.

¹⁴ Susini, 1968, 32-33.

¹⁵ Cebrián, 2000, 29.

¹⁶ Susini, 1968, 18-19.

¹⁷ Edmonson, 2014, 118.

¹⁸ Susini, 1986, 66.

mentre que la segona tracta sobre la incisió de les lletres¹⁹. Com a suport per al disseny i disposició del text es feia ús de les línies de guia²⁰ que sovint resten al text, sense que siguin esborrades. A més, durant tot aquest treball, el *lapidari* havia de guardar la simetria del text amb el monument²¹.

Els coneixements que han permès definir els llocs de producció d'epígrafs i el seu procés d'elaboració provenen de la mateixa epigrafia i dels elements arquitectònics que permeten caracteritzar les tipologies elaborades pels tallers a partir de criteris decoratius, paleogràfics i del material emprat²². Fins al punt que, en alguns casos són els mateixos epígrafs els que ens indiquen la presència d'una *officina lapidaria* com podem veure en dues inscripcions (CIL VI, 9556; CIL V, 7296), les quals no són altra cosa que cartells publicitaris. També podem deduir la seva localització a partir de la menció *ex officina*, la qual indica el nom del taller en el qual fou elaborat l'epígraf²³.

4.2. L'*officina lapidaria* “flàvia” tarraconense: els pedestals honorífics. Definició i cronologia.

A continuació definirem l'*officina lapidaria* d'època flàvia a Tarraco, el que ens ha permès posteriorment identificar la seva influència en els pedestals del següent treball. Per a tal propòsit definirem la tipologia d'aquest taller a partir de les característiques que conserven el gran volum de bases d'estàtua honorífiques documentades a la capital provincial. Aquesta tipologia ha estat definida per Alföldy a l'obra “Die Romischen Inschriften von Tarraco” i al “Corpus Inscriptionum Latinarum” en el volum dedicat a aquesta ciutat²⁴. Recentment, la definició d'aquesta *officina* s'ha tornat a realçar dintre de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics, en una sèrie d'articles on fan ús d'aquest model per a resoldre diverses incògnites²⁵. Hem de tenir present també, el projecte d'I+D “*Officinae lapidariae Tarraconenses*. Pedreres, tallers i produccions artístiques en pedra de la Provincia Tarraconensis” on es definirà aquesta *officina*, els seus trets definitoris i la seva difusió.

¹⁹ Susini, 1986, 20-22.

²⁰ Edmonson, 2014, 118-119.

²¹ Edmonson, 2014, 118.

²² Cebrián, 2000, 25.

²³ Cebrián, 2000, 28.

²⁴ Alföldy, 1975, 437-476; CIL, II²/14, CV.

²⁵ Gorostidi, 2013, 287-296; Peña, *et al.*, 2015, 181-189.

Els pedestals honorífics de l'*officina* flàvia tarraconense s'elaboren a partir d'un bloc paral·lelepípede vertical amb la base i la cornisa exempta, usualment fets amb pedra calcària de Santa Tecla, i en menor mesura en la calcària Llisós. Les seves dimensions se situen en la seva forma més estandarditzada en 90 cm d'altura per 60 cm d'amplada i 55 cm de profunditat²⁶. A la part superior generalment trobem les empremtes de les falques utilitzades en el muntatge de l'estàtua o la cornisa (FIG. 1). El camp epigràfic d'aquests pedestals s'emmarca per una motllura en forma de llistell i gola²⁷. Paleogràficament mostren un text cuidat amb una capital quadrada de mòdul ample, que segueix un eix de simetria central i té en compte la col·locació jeràrquica de les paraules. El text deixa un espai en blanc a la part inferior del camp epigràfic, ocupant tan sols les dues terceres parts superiors (FIG. 2)²⁸. El contingut, per norma general, està molt estandarditzat. Inclou el nom complet de la persona a la qual se li dedica el monument, el seu *cursus honorum* i per últim el nom del dedicant que, en la majoria dels casos, sol ser el *concilium Hispania citerior*, generalment sota l'abreviatura *P · H · C*²⁹.

Cronològicament aquesta tipologia apareix al voltant de l'any 70 dC junt amb la implantació de la dinastia flàvia i l'aparició del *concilium Hispania citerior* del qual depenen gran part dels suports i es manté invariable aproximadament fins al 180 dC³⁰. Rep el nom d'*officina lapidaria* flàvia pel moment en què es documenten els seus pedestals més antics, no obstant això, les seves obres la sobrepassen, podent documentar-se baix la dinastia antoniana. A mitjans del segle II dC la producció d'aquesta tipologia disminueix i comencem a trobar variacions, tot i això és possible trobar peces fins al segle III dC identificables com fruits d'aquest taller³¹.

Fig. 2: Detall de les empremtes de les cunyes que subjectarien la corona del pedestal CIL II² 14, 822. Foto: H. Feliu.

Fig. 1: Pedestal de l'*officina* "flàvia" tarraconense, CIL II² 14, 1333. Foto: H. Feliu.

²⁶ IRC, IV, núm. 28 cf. Alföldy, 1975, 473-476; CIL, II²/14, CV.

²⁷ *Idem*.

²⁸ *Idem*.

²⁹ *Idem*.

³⁰ *Idem*.

³¹ IRC, IV, núm. 28 cf. Alföldy, 1975, 473-476; CIL, II²/14, CV.

5. Difusió del model flavi al País València

A continuació realitzarem l'estudi dels pedestals honorífics de cada ciutat per separat per poder veure la possible influència de *l'officina* tarraconense en els seus monuments.

5.1. Valentia

5.1.1. Introducció històrica

La ciutat de *Valentia* fou fundada a prop de la desembocadura del riu Túria l'any 138 aC durant el consolat de *Iunius Brutus*, amb la intenció d'assentar els veterans de les guerres lusitanes³². L'any 75 aC fou destruïda per Pompeu durant les guerres sertorianes i abandonada quasi 50 anys³³. Fou novament ocupada en època d'August, tot i que fins a la dinastia flàvia, la ciutat no sofrí una vertadera remodelació³⁴. La ciutat estigué en constant expansió fins al segle III dC. moment en què, donat la crisi començà el seu declivi i retrocés en les obres públiques³⁵.

El territori de la ciutat s'estenia cap al sud fins al riu Xúquer, límit del *conventus tarraconensis* per aquesta banda. Cap al nord arribaria amb tota probabilitat fins a Puçol, ciutat on començaria el territori de *Saguntum*. Mentre que cap a l'oest limitaria amb el territori d'*Edeta* en l'actual comarca del Camp del Túria³⁶.

La ciutat de *Valentia* estava formada per dos *ordines*, els *veterani et veteres*, els quals apareixen en nombroses inscripcions honorífiques³⁷. Existeix una gran problemàtica sobre l'origen d'aquest, no obstant la hipòtesi més recent realitzada per Corell proposa que aquesta estructura tingués el seu origen en el mateix moment de la fundació de la ciutat³⁸.

El pedestal més antic documentat a *Valentia* es tracta d'un paral·lelepípede vertical, el núm. 3, dedicat, a l'emperador Tito que data entre els anys 69 i 79 dC, també es tracta del primer testimoni epigràfic, i una prova de l'auge de la ciutat en front del període anterior del qual no s'ha documentat cap pedestal.

³² Ribera, 2009, 42.

³³ Escrivà, *et al.*, 2010, 58 i 59.

³⁴ Escrivà, *et al.*, 2010, 50 i 53.

³⁵ Cebrián, 2000, 45.

³⁶ *Idem*.

³⁷ Pena, 2002, 277.

³⁸ Corell, 2009, 23.

5.1.2. Catàleg

1) CIL II² 14, 2 = CIL II 3726 = IRVT 2 = IRPV V, 2.

Tipus d'inscripció: Pedestal votiu.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre.

Mesures: (76)x(57)x? cm.

Lloc de trobada: A la Basílica de M. D. Dels Desemparats.

Text: *Asclepio / deo / L(ucius) Cornelius / Hyginus / sevir / augustalis*

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

2) CIL II² 14, 5 = CIL II 3728 = ILS 5457 = IRVT 5 = IRPV V, 5.

Tipus d'inscripció: Pedestal votiu.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària gris.

Mesures: 92x57x(25) cm.

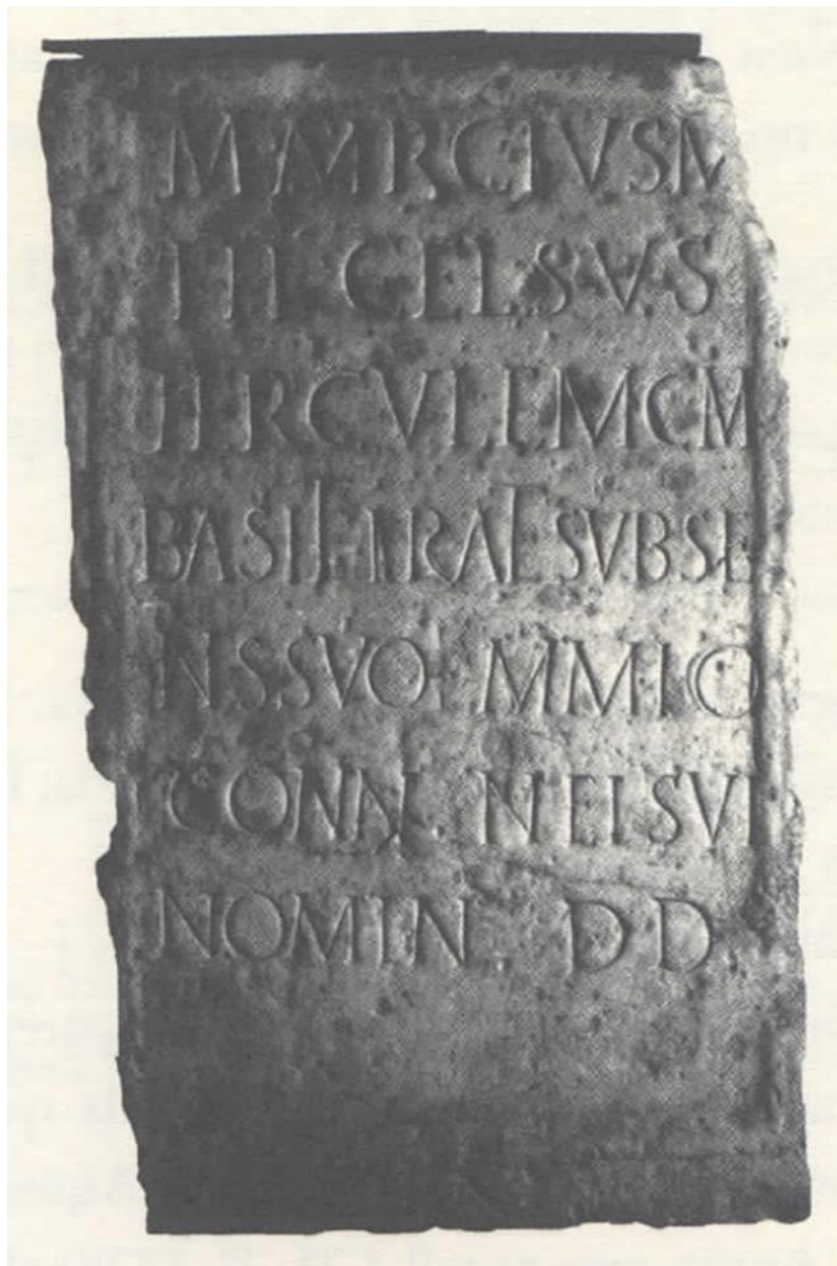
Lloc de trobada: Prop de la casa del Marques de dos Aigües.

Text: *M(arcus) / Marcius M(arci) / fil(ius) Celsus / Herculem cum / basi et ara*

et subse/llis suo et M(arci) Marci / Antonini fili sui / nomine d(ono) d(edit)

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2009, p. 47-49.

3) CIL II² 14, 13 = IRVT 14 = ILS 256 = IRPV V, 15

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (45)x(84)x72 cm.

Lloc de trobada: Entre les ruïnes de la porta de Xerea.

Text: *[C]aes(ari) T(ito) Imp(eratori) / [V]espasiano Aug(usti) / [V]espasiani
f(ilio) conser/[v]atori pacis Aug(ustae)*

Datació: 69-71 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2009, p. 65-66.

4) CIL II² 14, 14 = CIL II 3733 = IRVT 17 = IRPV V, 20.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

Mesures: 80x55x? cm.

Lloc de trobada: Als fonaments de la Basílica de M. D. Dels Desemparats.

Text: *[[Iuliae]] / [[mamae]] / [[ae · Aug(ustae) · ma]] / [[tri · Aug(usti) · et]] /*

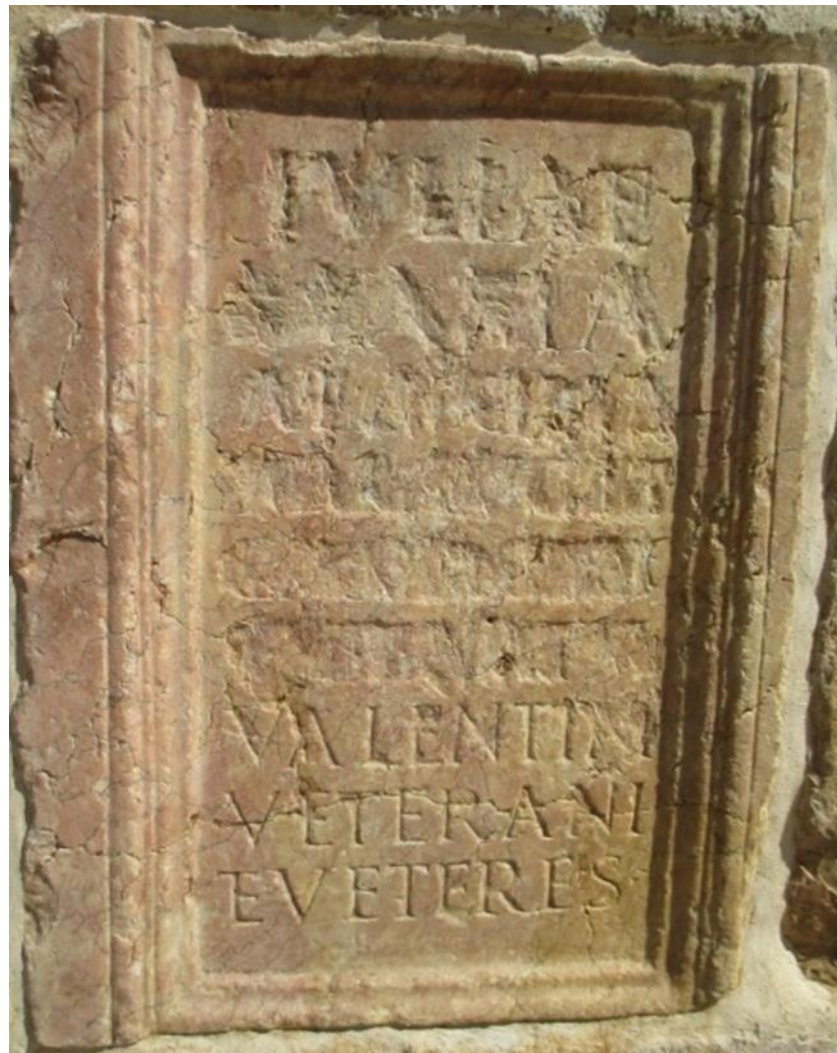
[[castrorum]] / [[et · senatus]] / Valentini / veterani / et veteres

Datació: 222/226-235 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius

històrics.

Observacions: Pertany a la sèrie de pedestals dedicats per la doble comunitat de la ciutat: *Valentini veterani et veteres*.

Font Fotografia: H. Feliu.

5) CIL II² 14, 15 = CIL II 3734 = IRVT 18 = IRPV V, 19.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

Mesures: 143x(50)x55 cm.

Lloc de trobada: A la casa de la Ciutat.

Text: *Gnae / Seiae Heren/niae Sallus/tiae Barbie / Orbianae Aug(ustae) / coniugi domi/ni nostri Aug(usti) / Valentini ve/terani et / veteres*

Datació: 225-227. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: Forma part de la sèrie de dedicacions emeses per la doble comunitat de la ciutat amb l'expressió: *Valentini veterani et veteres*. Manca part del lateral dret.

Font Fotografia: Hugo Feliu.

6) CIL II² 14, 18 = CIL II 3737 = IRVT 21 = IRPV V, 23.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

Mesures: 130x77x76 cm.

Lloc de trobada: Excavacions a la plaça de Sant Llorenç.

Text: *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) / Claudio Pio / Felici Invict(o) / Aug(usto) pont(ifici) max(imo) / trib(unicia) · pot(estate) · cons(uli) / p(atri) p(atriciae) · proc(onsuli) · Valentini / veter · ani et / vete · res*

Datació: 269 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: La part inferior es troba fracturada.

Font Fotografia: H. Feliu.

7) CIL II² 14, 19 = AE 1938, 24 = AE 1972, 284 = IRVT 22 = IRPV V, 24.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

Mesures: 125x62x74.

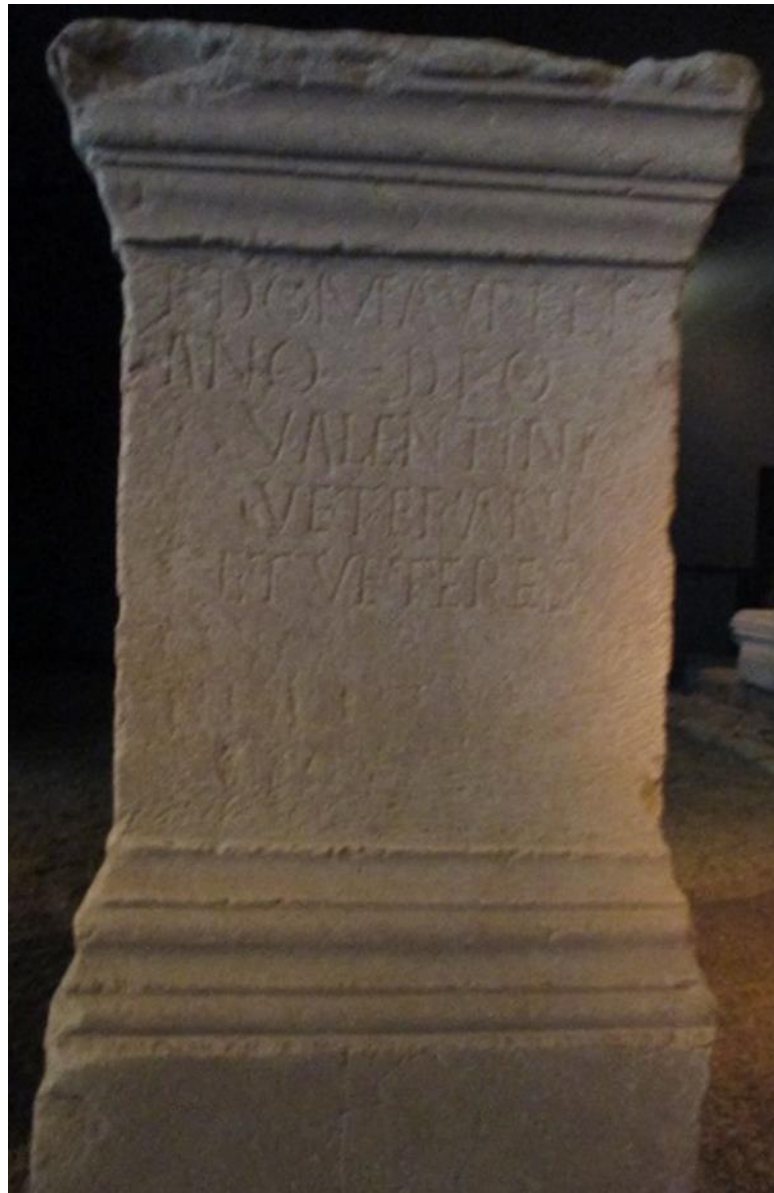
Lloc de trobada: Al realitzar-se obres de clavegueram entre la Catedral i la Basílica.

Text: *L(ucio) Dom(itio) Aureli(ano) Deo / Valentini / veterani / et veteres*

Datació: 270-275 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: Pertany a la sèrie de dedicatòries emeses per la doble comunitat de la ciutat amb la expressió: *Valentini veterani et veteres*.

Font Fotografia: H. Feliu.

8) CIL II² 14, 20 = CIL II 3738 = ILS 597 = IRVT 23 = HEp 18, 2009, 462 = IRPV V, 25.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre amb vetes verdes, pedra d'Alcubas.

Mesures: 76x52x? cm.

Lloc de trobada: Als fonaments de la Basílica de M. D. Dels Desemparats.

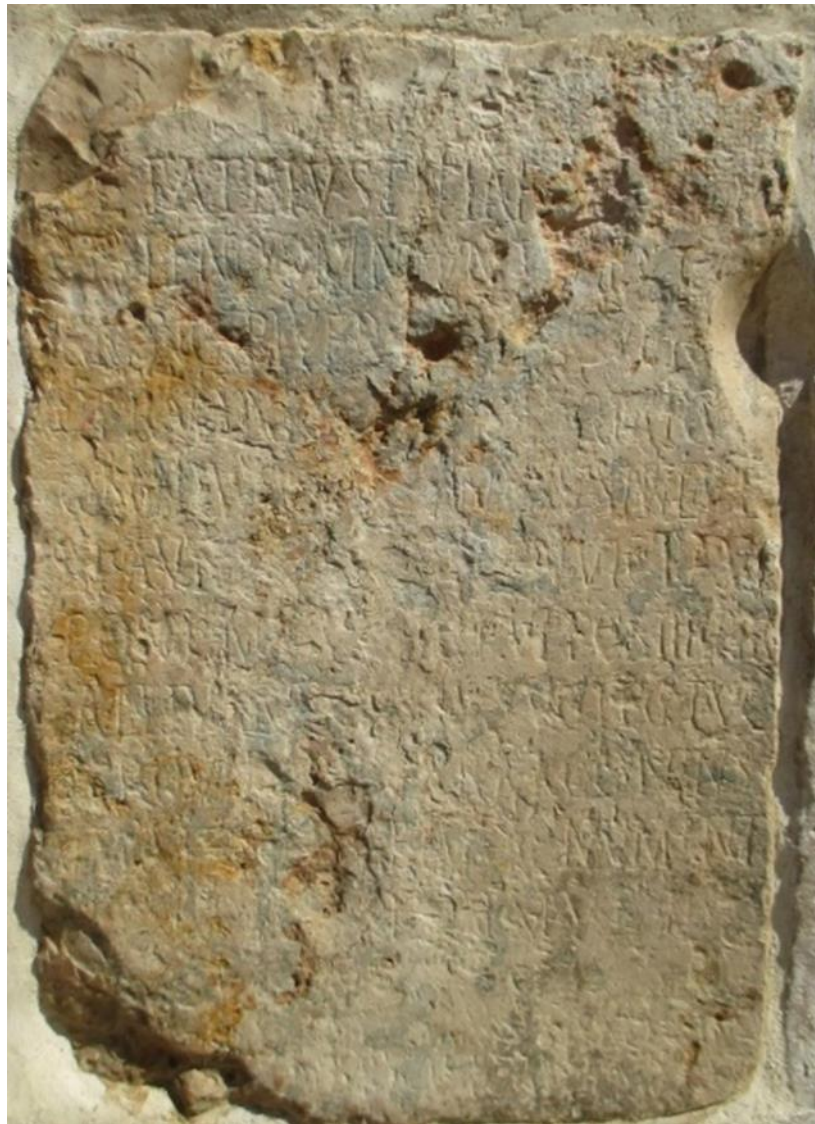
Text: *[Pi]etate iustitia for[tu]tine / et pleno omnium virtutum / principi vero [Goth] ico veroque / Germanico ac victoriarum / omnium nominibus inlustri / M(arco) Aur(elio) Pro[bo] P(io) F(elici) Invict(o) Aug(usto) /*

*pont(ifici)·max(imo)·trib(unicia)·p(otestate)·V p(atri)·p(atriae)·co(n)s(uli) IIII / proco(n)s(uli) / Allius·Maximus·v(ir)·c(larissimus)·leg(atus)·iur(idicus)/prov(in-
ciae)·Hisp(aniae)·Tarraconens(is) / maiestati eius ac nimini / dicatissiums*

Datació: 280-281 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: Possible motllura retallada.

Font Fotografia: H. Feliu.

9) CIL II² 14, 21 = CIL II 3741 = IRVT 30 = IRPV V, 32.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària grisa.

Mesures: 72x54x48 cm.

Lloc de trobada: Al carrer Almodí.

Text: *M(arco) · Nummio / Senecioni · Al/Bino · c(larissimo) · v(iro) · pont(ifici) / leg(ato) · Augg(ustorum) · pr(o) / pr(aetore) · Valentini / Veterani · et / Veteres · patrono / cur(antibus) · Brin(nio) Marco et Lic(inio) Quinto*

Datació: 210-212 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: La part superior el lateral esquerre i part del lateral dret es troben retallades.

Font Fotografia: Museu de Història de València.

10) CIL II² 14, 29 = CIL II 3743 = IRVT 31 = IRPV V, 33.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre.

Mesures: 92x38x? cm.

Lloc de trobada: Entre les ruïnes de la porta de Xarea.

Text: *L(ucio) · Scribonio / Euphemo / seviro · aug(ustali) / L(ucius) · Rubrius / Eutyches / amico*

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Manca la motllura del lateral dret.

Font Fotografia: H. Feliu.

11) CIL II² 14, 30 = IRVT 75 = IRPV V, 81.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària grisa.

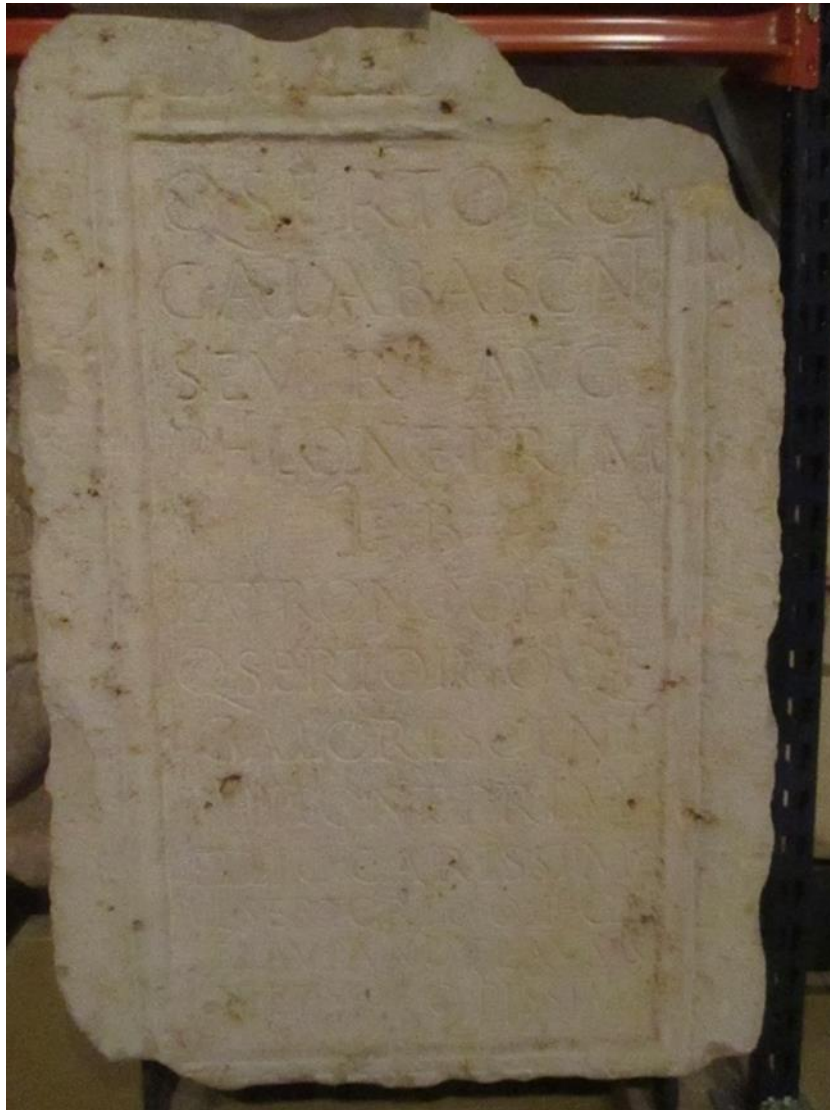
Mesures: 97x67x62 cm.

Lloc de trobada: Al carrer Beato Juan de Ribera.

Text: *Q(uinto) · Sertorio / Gal(eria tribu) · Abascanto / sevir(o) · aug(ustali) / Philon · et · Prima / lib(erti) / patrono · optimo / Q(uinto) · Sertorio · Q(uinti) · f(ilio) Gal(eria tribu) · Crescenti / Philon · et · Prima / filio · carissimo / Q(uinto) · Sertorio · Q(uinti) · f(ilio) · Gal(eria tribu) / Flaviano · Flavaus / pater · filio piissimo*

Datació: segle II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

12) CIL II² 14, 32 = AE 1991, 1087 = HEp 4, 1994, 931 = IRVT 37 = IRPV V, 39.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Calcària ocre.

Mesures: 134x84x64 cm.

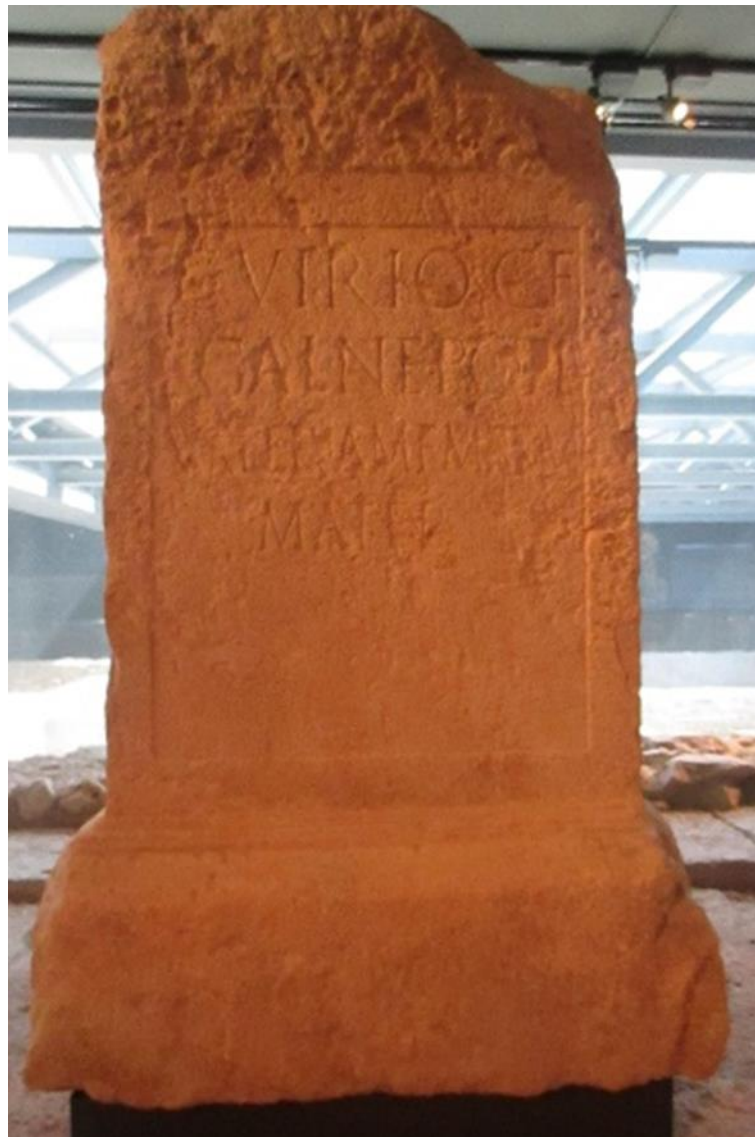
Lloc de trobada: Al carrer de l'Herba.

Text: *C(aio) · Virio · C(ai) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Nepoti / Valeria · M(arci) · f(ilia) · Maxima / mater ·*

Datació: segle II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: La cornisa ha estat repicada.

Font Fotografia: H. Feliu.

13) CIL II² 14, 43 = CIL II 3753 = IRVT 25 = IRPV V, 27.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

Mesures: (79)x57x? cm.

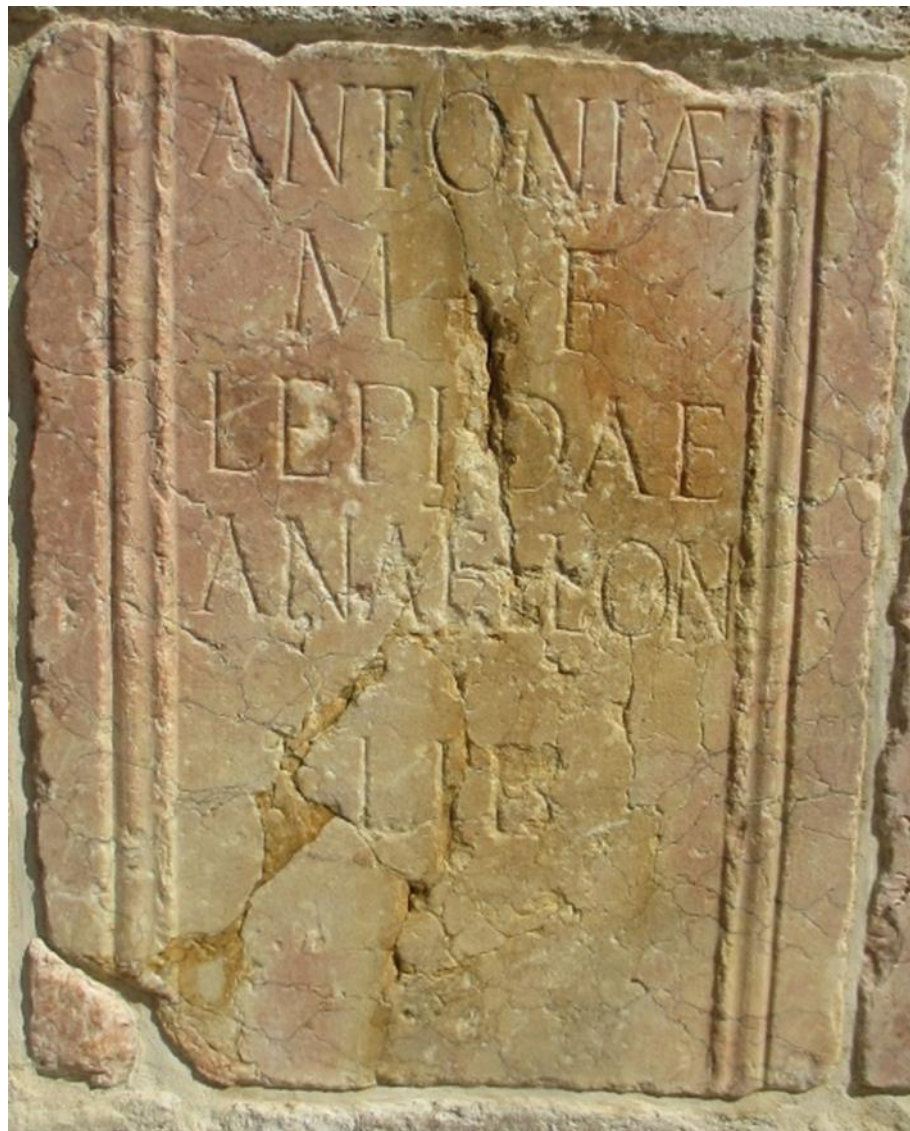
Lloc de trobada: En els fonaments de la Basílica de la M. D. Dels Desemparats.

Text: *Antoniae / M(arci) · f(iliae) / Lepidae / Anatellon / lib(ertus)*

Datació: segle I-II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de document.

Observacions: La motllura de la part superior i inferior han estat retallades.

Font Fotografia: H. Feliu.

14) CIL II² 14, 65 = CIL II 3763 = IRVT 28 = IRPV V, 30.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre amb fòssils.

Mesures: (65)x(49)x? cm.

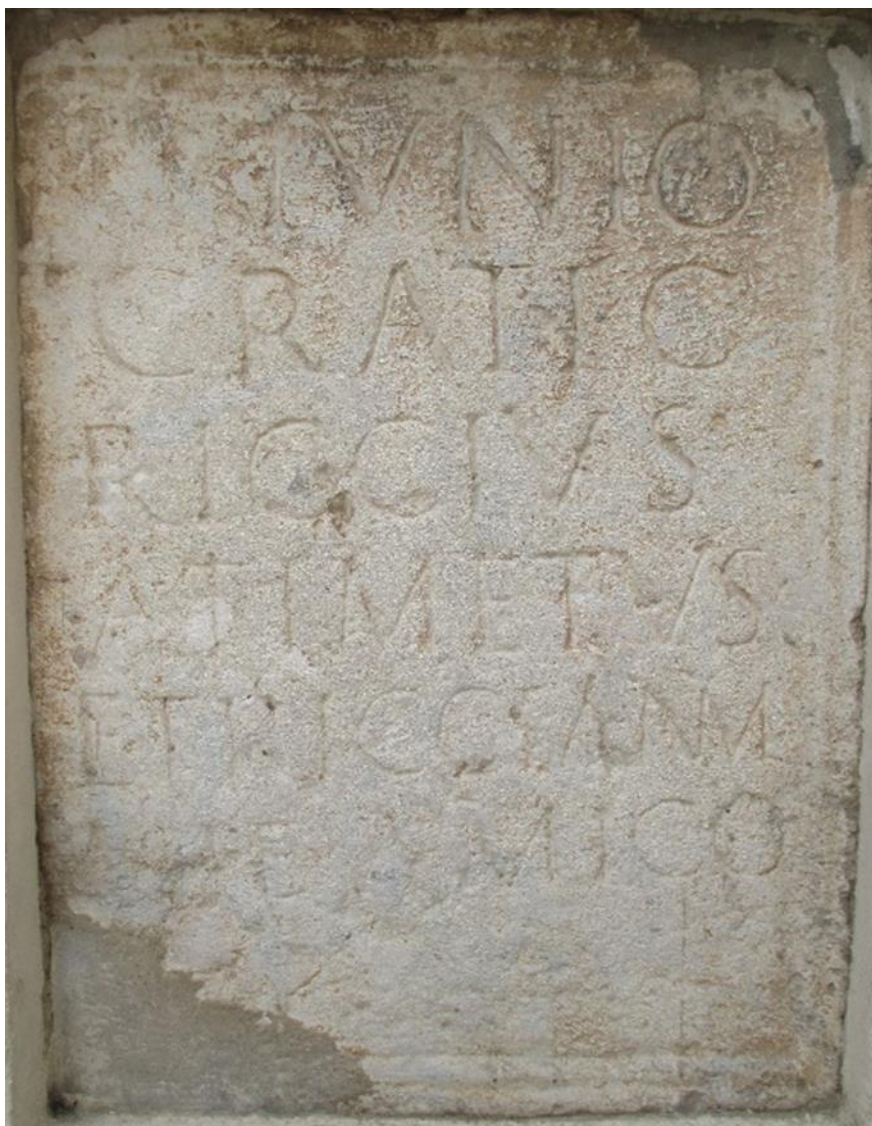
Lloc de trobada: —

Text: *Q(uinto) · Iunio / Crati · C(aius) / Riccius / Atimetus / et · Riccia ·*

Nym/phe · amico

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

15) CIL II² 14, 71 = CIL II 3740 = HEp 4, 1994, 930 = AE 1991, 1086 = IRVT 29 = IRPV V, 31.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre amb fòssils.

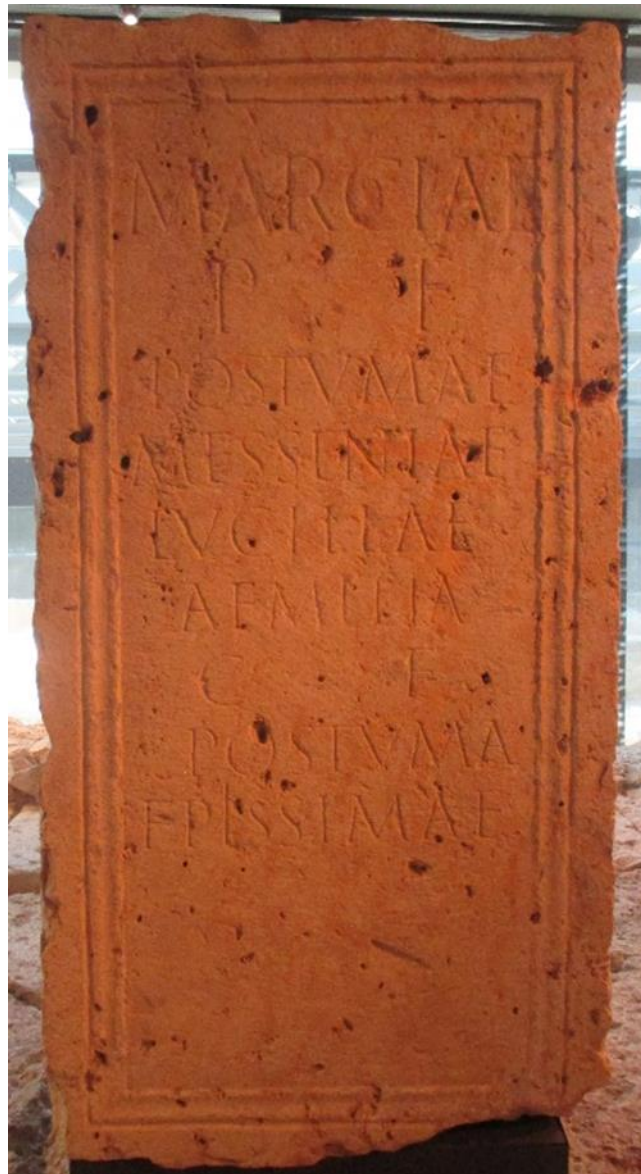
Mesures: 110x57x50 cm.

Lloc de trobada: A la plaça de Lenya.

Text: *Maricae / P(ubli) · f(iliae) / Postumae / Messinae / Lucillae / Aemilia / C(ai) · f(ilia) / Postuma / f(iliae) pissimae*

Datació: segle II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

16) CIL II² 14, 76 = CIL II 3752 = IRVT 32 = IRPV V, 34.

Tipus d'inscripció: Pedestal doble honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària ocre.

Mesures: 70x116x? cm.

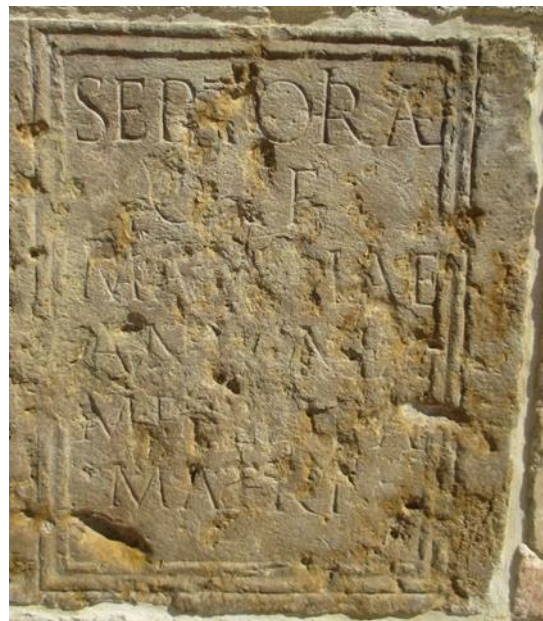
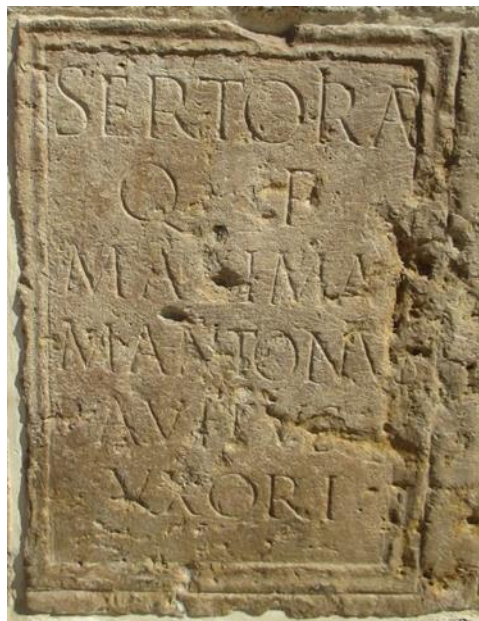
Lloc de trobada: En els fonaments de la Basílica de la M. D. Dels Desemparats.

Text: *Sertoriae / Q(uinti) · f(iliae) / Maximae / M(arcus) · Antonius / Avitus / uxori | Sertoriae / Q(uinti) · f(iliae) / Maximae / Antonia / M(arci) · f(ilia) · Lepida / matri*

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Es tracta d'un pedestal doble.

Font Fotografia: H. Feliu.

17) CIL II² 14, 82 = CIL 3772 = IRVT 34 = IRPV V, 36.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària grisa.

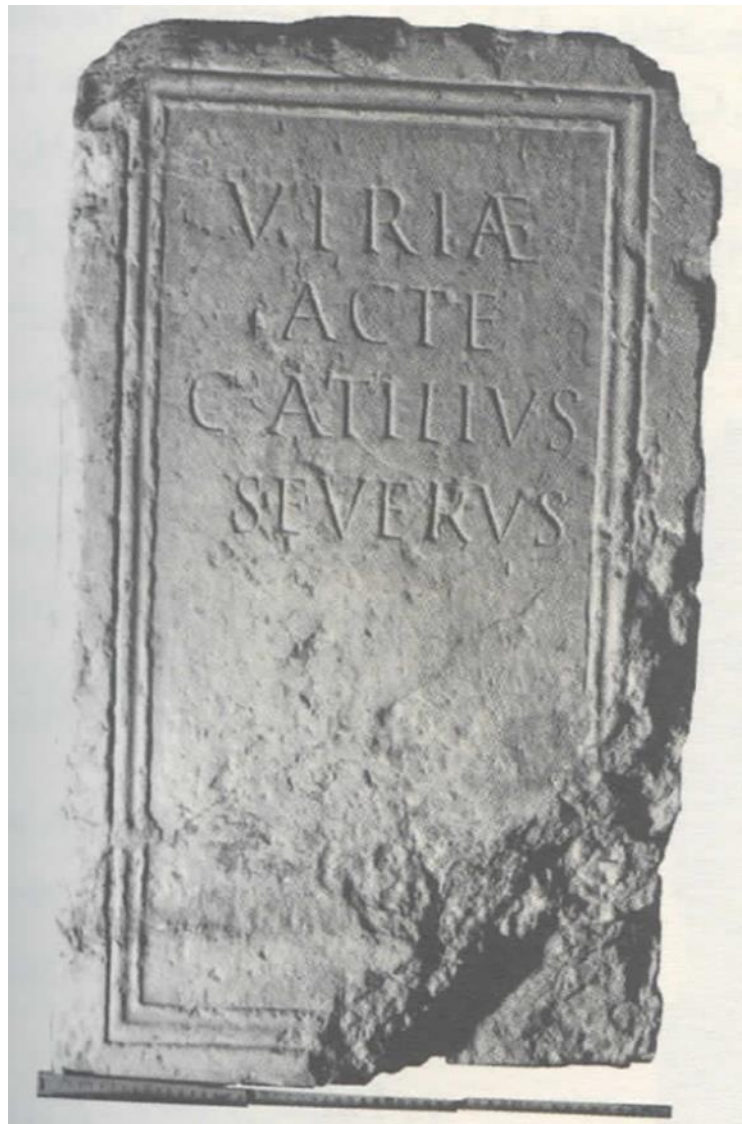
Mesures: 85x52x52 cm.

Lloc de trobada: En la casa del canonge Castellvi.

Text: *Viriae / Acte / C(aius) · Atilius / Severus*

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2009, p. 68-69.

18) CIL II2 14, 83 = CIL II 3774 = IRVT 35 = IRPV V, 37.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

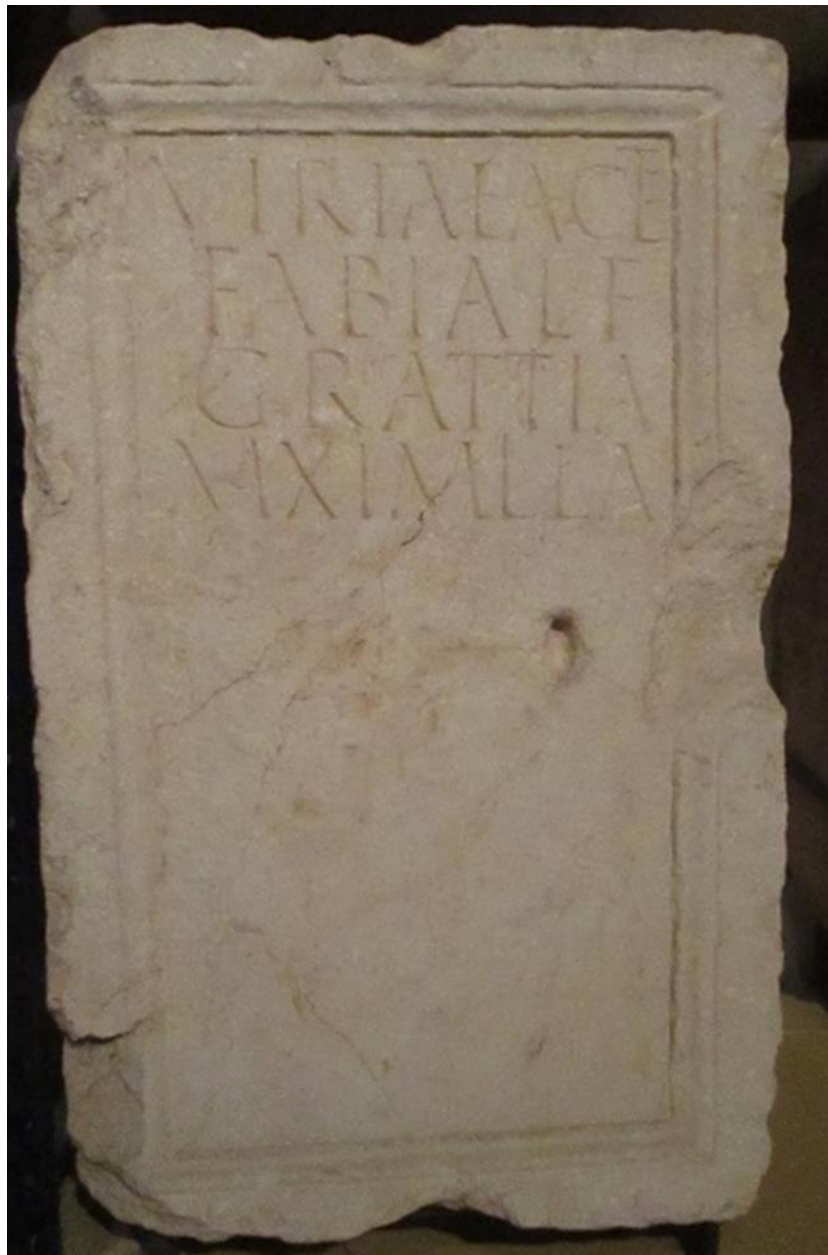
Mesures: 94x68x55 cm.

Lloc de trobada: A les excavacions la plaça de l'Almoina.

Text: *Viriae · Acte / Fabia · L(uci) · f(ilia) / Grattia / Maximilla*

Datació: segle I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

19) CIL II² 14, 93b = HEp 5, 1995, 847 = IRVT 16 = IRPV V, 18.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Tot sembla que es tracta d'un bloc paral·lelepípede sense base ni corona, no obstant, al tractar-se d'un fragment tant menut, no es pot assegurar.

Material: Buixcarró.

Mesures: (36,5)x(40)x(22) cm.

Lloc de trobada: A les excavacions de la plaça de l'Almoina.

Text: *[[[Imp(eratori)] · Caes(ari)]] / [[[M(arco) · Aur(elio)] · Severo]] / [[[alexandrí --- ?] / --- | [[[Imp(eratori)] · Caes(ari)]] / [[[M(arco) · Aur(elio)] · Severo]] / [[[alexandro P(io) F(elici)]]] / [[[Aug(usto) p(ontifici) max(imo)]] / [[[trib(unicia) pot(estate) ---]]] / -----³⁹*

Datació: 222-235 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV V per motius històrics.

Observacions: Fragment.

Font Fotografiografia: Imatge extreta de Corell, 2009, p. p. 70.

³⁹ Reconstrucció proposada per Arasa-Escrivà (Arasa-Escrivà, 1993, 218-219).

20) HEp 18, 2009, 453 = AE 2009, 652 = IRPV V, 26a.

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària grisa.

Mesures: 76x44x111 cm.

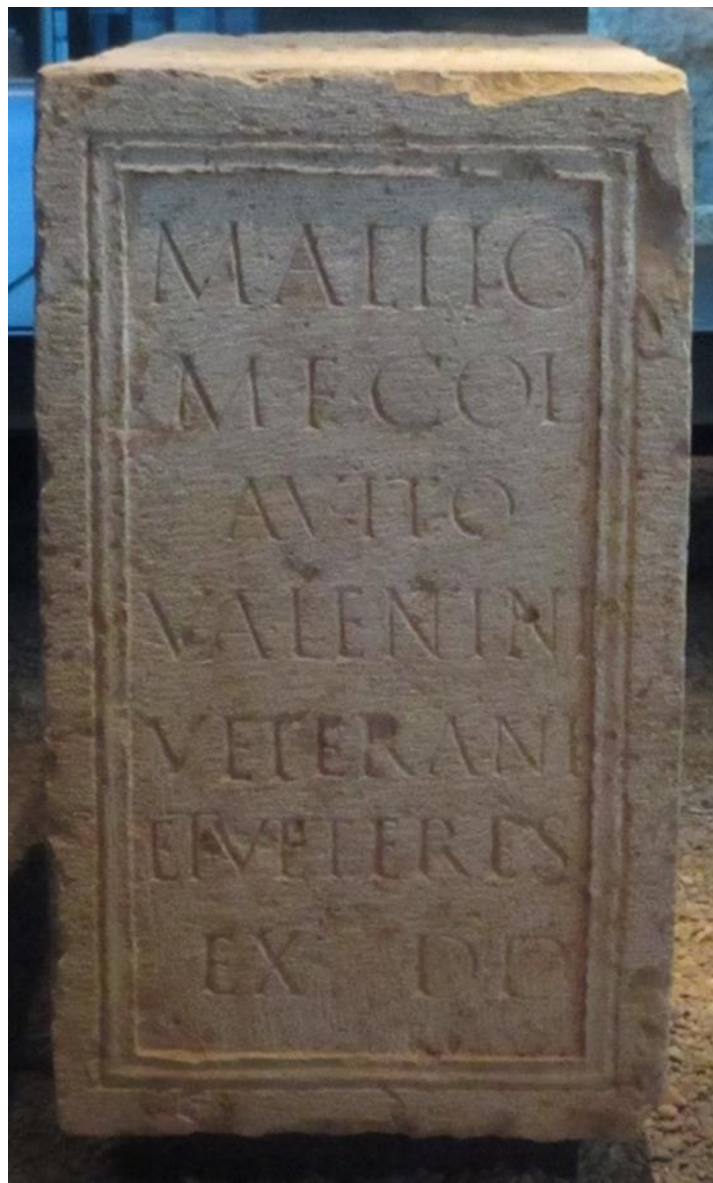
Lloc de trobada: A les excavacions de la plaça de l'Almoïna.

Text: *M(arco) · Allio / M(arci) · f(ilio) · Col(ina tribu) Avito / Valentini / veterani / et veteres / ex d(ecreto) · d(ecurionum)*

Datació: s. I dC. Datada així per Arasa, 2012, per motius paleogràfics i el tipus de monument.

Observacions: Pedestal eqüestre.

Font Fotografia: H. Feliu.

5.1.3. Estudi dels suports

A continuació realitzarem l'estudi de les formes dels pedestals presentats a l'apartat anterior. Les dues formes més comunes entre aquests són: les monolítiques amb base i corona adossades i els paral·lelepípedes verticals amb aquestes dues parts exemptes. Cal tenir present que la presència o no a la cara frontal d'una motllura per delimitar el text pot crear una tipologia nova. El volum de suports entre aquestes dues categories oscil·len en 4 exemplars per a les formes monolítiques i 15 per als paral·lelepípedes verticals.

Començarem la descripció amb la forma més comuna a la ciutat, el paral·lelepípede vertical amb la base i la corona exemptes. Les seves dimensions se situen entre els 60-110 cm d'altura per 50-70 cm d'amplada i 50 cm de profunditat. Tenint present que per a extraure la mesura mitjana d'aquest últim costat s'han descartat gran part dels monuments per trobar-se encastats a la paret. Les dimensions d'un pedestal comú a *Valentia* per tant se situaria en els 70 cm d'altura per 60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat. Seria interessant en aquest punt tindre en compte que el reaprofitament o encastament de les peces en algunes ocasions comporta el buidatge de material⁴⁰, i com a conseqüència en l'actualitat ens trobem en unes mesures que poden no representar les originals.

Quasi la totalitat d'aquests pedestals (14 de 16) compten amb la seva cara frontal motllurada per delimitar el camp epigràfic. La forma més extensa d'aquesta decoració és la *cyma reversa* amb llistell i gola. En la majoria dels monuments es tracta d'una motllura simple, amb una finalitat més funcional que estètica. No obstant això, també podem trobar algun cas en què aquesta decoració es troba més treballada, com és el pedestal núm. 4, on trobem com la motllura en forma de *cyma recta* tanca el camp epigràfic deixant-lo bastant rebaixat.

En aquest punt deguem parlar de dos paral·lelepípedes verticals el núm. 1 i 3, per diferenciar-se de la resta que no comptava amb una motllura que delimiti el seu camp epigràfic. Per explicar aquesta singularitat, caben dues possibilitats. Per una banda que hagin sigut retallats amb posterioritat a la seva creació, per exemple per a encastar-los a la paret, perdent en el procés la seva motllura, i per l'altra que la seva forma original no compti amb aquest element convertint-se en els dos únics suports tripartits de la ciutat que no compten amb una motllura, a més de ser possiblement els més antics, marcant així la tipologia anterior a l'auge epigràfic de *Valentia*.

Amb molta menor mesura, tan sols 4 monuments (núm. 5, 6, 7 i 12) documenten la forma monolítica amb la base i la corona adossades. Les seves dimensions se situen entre els 125-145 cm d'altura per 50-85 cm d'amplada i 55-76 cm de profunditat. Sent aquesta tipologia la que presenta les bases d'estàtua més grans de *Valentia*. En aquests suports és més probable que romanguin les mesures originals, ja que la pèrdua de material sembla ser mínima, produint-se sobretot als vèrtexs i costats. Tres dels quatre monuments

⁴⁰ Cebrián, 2008, 103.

presenten una motllura a la cara frontal per delimitar el camp epigràfic. Dos d'ells compten amb la forma de *cyma reversa* amb llistell i gola com hem vist en el model anterior, mentre que el tercer (núm. 12) fa ús d'una simple línia que delimita la part inscrita rebaixant-la sobre la resta de la superfície, reduint aquesta a la seva mínima expressió. El quart pedestal el núm. 7, per contra, no presenta cap motllura a la seva cara frontal per delimitar el camp epigràfic.

Tant la base com la corona d'aquests monuments presenta decoració en forma de motllures. Tan sols el pedestal núm. 5 no compta amb cap tipus de decoració, ja que la seva base sols es troba polida i la corona ha sigut repicada. El núm. 12 sols mostra decoració a la base i com l'anterior la corona ha estat repicada. Romanen els pedestals núm. 6 i 7 que exhibís decoració tant a la base com a la corona. El primer d'ells presenta tant a la base com a la corona amb: *cyma recta*, bossellet, *cyma inversa* i bossell⁴¹, mentre que el segon està dotat a la base de: filet i *cyma recta*, filet i *cyma recta* i a la corona de filet i *cyma recta*⁴². El núm. 12 mostra en la seva base *cyma reversa*, filet i xamfrà⁴³.

Per últim, roman el monument núm. 16, una vertadera excepció dintre de la ciutat de *Valentia* i que no troba cap paral·lel a *Saguntum* o *Saetabis*. Es tracta d'un pedestal doble amb forma tripartida, és a dir un bloc central amb la base i la corona exemptes. Les seves mesures són 70 cm d'altura per 116 cm d'amplada, sent la profunditat desconeguda en trobar-se encastada. La voluminosa amplada és una conseqüència de comptar amb dos camps epigràfics a la seva cara frontal. Molt probablement el pedestal comptés amb unes dimensions majors, perquè com podem comprovar el pedestal fou repicat eliminant el material fins a arribar a la motllura a tots els seus costats menys al dret. Els dos camps epigràfics es troben delimitats per una motllura independent per a cada un. Aquestes comptem amb els mateixos trets que les presentades anteriorment als paral·lelepípedes verticals: *cyma reversa* amb llistell i gola.

Paleogràficament, les inscripcions datades al segle I i II dC, presenten una lletra capital quadrada amb un clarobscur ben definit i reforços en algunes lletres. La *ordinatio* segueix un eix central de simetria i en la majoria dels casos deixa la part inferior del camp epigràfic en blanc, tot i que pot documentar-se algun exemplar que no compleix aquesta part. Amb els pedestals documentats al segle III dC trobem més varietat, tot i que continuen presentant inscripcions amb lletra capital quadrada i un eix de simetria central que tendeix a ocupar tot el camp epigràfic, arribant fins i tot a reduir les mesures de les lletres per poder inscriure tot el text.

Fig. 3: Decoració lateral del pedestal núm. 18. Foto: H. Feliu.

⁴¹ Corell, 2009, 76.

⁴² Corell, 2009, 78.

⁴³ Corell, 2009, 102.

A continuació parlarem sobre la decoració lateral de tres pedestals. Per una banda trobem el núm. 18, un paral·lelepípede vertical d'època flàvia que segueix tots els canons tipològics del moment, però que a diferència de la resta presenta al seu lateral dret, decoració amb forma de motllura semblant a la que presenta a la cara frontal per delimitar el camp epigràfic (FIG. 3). Lamentablement no poguérem accedir al lateral esquerre per comprovar si aquest motiu es repetia i per tant es tractava d'una decoració simple per diferenciar el pedestal de la resta de monuments que seguien aquesta tipologia, o si per contra, es tracta d'un camp epigràfic descartat per alguna raó, ja que la motllura que hi presenta és molt semblant a la que apareix a la cara frontal. Un altre exemple d'aquesta decoració el trobem al pedestal núm. 20 d'aquest catàleg. Un monument tripartit eqüestre datat del segle I dC, el qual presenta als seus dos laterals, decoració en forma de motllura, semblant a la del pedestal anterior i que donaria motius per a pensar que en el cas anterior també es tracta d'una decoració.

Fig. 4: Decoració lateral del pedestal núm. 15. Foto: H. Feliu.

L'altre pedestal que documentem a *Valentia* amb els laterals decorats és el núm. 15. Es tracta com també els dos anteriors d'un paral·lelepípede vertical també d'època flàvia. En aquest cas l'ornament delimita els dos laterals amb una motllura simple i ocupa el seu interior amb una forma romboïdal (FIG. 4). És un motiu decoratiu repetit a altres ciutats del País Valencià com a *Saguntum* (CIL II² 14 651), *Dianium* (CIL II 3590, 3584 i 4970) i Ondara (CIL II, 3597 i IRPV VI, 174)⁴⁴, amb la mateixa forma i acabat, una motllura en *cyma reversa* que crea un espai ocupat per un romboide.

La decoració als laterals dels pedestals apareix en els casos de persones homenatjades amb un gran pes a les distintes comunitats, però que, tanmateix, no obtenen un càrrec públic de pes per enaltir el seu *cursus honorum* i opten per aquesta decoració per a destacar els seus suports sobre la resta⁴⁵.

5.1.4. Estudi dels materials

Per a l'estudi dels materials d'aquesta ciutat comptem amb la problemàtica de la falta quasi absoluta d'estudis petrològics tant als monuments com a les possibles pedreres, el que dificulta en gran mesura tant la descripció dels materials com la identificació dels possibles llocs d'apropiació⁴⁶. Aquest fet implica que tan sols es poden oferir descripcions superficials a partir d'una anàlisi visual, el que pot induir a errors.

⁴⁴ Cebrián, 2000, 228.

⁴⁵ Cebrián, 2000, 229.

⁴⁶ Cebrián, 2000, 68.

Un exemple d'aquesta problemàtica és una sèrie de monuments: núm. 1, 10 i 16, que han estat identificats o bé com una calcària gris⁴⁷, o bé una calcària beix⁴⁸. En el nostre cas la identificació *in situ* del material que realitzarem amb l'ajuda del Dr. Hernando Royo, ens permeté catalogar-les com calcàries ocre⁴⁹, una tonalitat semblant a l'exposada per Cebrián⁵⁰. En aquesta mateixa visita poguérem actualitzar el material de dos pedestals encastats en la paret de la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats, el núm. 4 i 13. Aquests dos basaments havien estat identificats com calcàries grises, però amb l'anàlisi visual les poguérem identificar per la seva coloració rosa en el primer cas i rosa-ocre en el segon, així com per les vetes roges que presenten i la gran qualitat del polit com pedra de Buixcarró (FIG. 5), el que augmenta la importància dels dos monuments.

Fig. 5: Detall de la calcària de Buixcarró del pedestal núm. 13. Foto: H. Feliu.

Tot i aquesta problemàtica per a identificar els materials, produïda per la manca d'estudis petrològics, s'han pogut catalogar les distintes calcàries a partir del seu color. És possible identificar 3 tipus distints de pedra local emprada per a l'aixecament de pedestals. Dues d'elles probablement provenen de la mateixa pedrera de Godella (FIG. 6). Es tractaria d'un material que varia entre els grisos (6 exemplars) i els ocres (7), de vegades amb restes de fòssils (núm. 15). I una tercera calcària que provindria de la pedrera d'Alcublas (núm. 8), de color ocre amb vetes verdes. Respecte a les calcàries importades, trobem un exemplar de pedra blava de Sagunt (núm. 3) i 6 monuments en calcària de Buixcarró (núm. 4, 5, 6, 7, 13 i 18).

Fig. 6: Detall de la calcària local de Valentia al pedestal núm. 16, provinent de la pedrera de Godella i amb una tonalitat ocre. Foto: H. Feliu.

Històricament s'han identificat tres possibles pedreres per a l'apropiació del material lapidi local de la ciutat. La pedrera de Godella a sis kilòmetres de la ciutat⁵¹ identificada recentment per Martí⁵², la pedrera d'Alcublas situada al territori

⁴⁷ Catàlegs com el *Corpus Inscriptionum Latinarum* o Inscripcions Romanes del País Valencià, presenten la majoria dels pedestals de calcària local de la ciutat de *Valentia* com una calcària grisa.

⁴⁸ Cebrián, 2001, 104.

⁴⁹ La revisió autòptica dels materials va ser realitzada *in situ* durant un treball de camp amb l'acompanyament de la Dra. Diana Gorostidi i el Dr. Hernando Royo, geòleg de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC el dia 8 d'abril del 2016.

⁵⁰ Cebrián, 2001, 104.

⁵¹ Pereira, 1976, 16.

⁵² Martí, 1999, 110-114.

d'Edeta⁵³, i per últim la pedrera de Moncada a 7 kilòmetres de la ciutat, la qual no ha estat confirmada⁵⁴.

Tant la pedra de Buixcarró com la calcària blava de Sagunt provenen de les pedreres locals de *Saetabis* i *Saguntum* respectivament, de les quals parlarem més avant quan estudiem dites ciutats. L'exportació a *Valentia* d'aquestes es produí de dues maneres, o bé per via marítima, ja que les dues pedreres tenen eixida al mar amb certa facilitat i *Valentia* disposava d'un port marítim important, o bé per via terrestres, perquè totes tres ciutats es troben perfectament comunicades per la via *Augusta*.

5.1.5. Resultats

Com hem pogut comprovar, la major part dels pedestals de la ciutat de *Valentia* comencen a produir-se amb la dinastia flàvia, moment d'auge i expansió urbana de la ciutat. El nombre de peces conservades, és de 20, 16 paral·lelepípedes verticals i 4 monolítics amb base i corona.

Durant el segle I i II dC la forma dominadora és el paral·lelepípede vertical amb unes dimensions que se situen entre els 90-100 cm d'altura per 60-70 cm d'amplada per 50 cm de profunditat. Tots els suports d'aquest període comptaven amb una motllura en forma de *cyma reversa* per delimitar el camp epigràfic, a excepció de dos monuments que no la inclouen. Paleogràficament presenten una capital quadrada elegant, amb reforços i clarobscur marcat seguint un eix de simetria central i sovint deixant la part inferior del camp epigràfic en blanc. A finals del segle II dC i durant el segle III dC apareixen les formes monolítiques amb la base i la corona adossades. Les seves dimensions són superiors a les peces anteriors i se situen entre els 125-145 cm d'altura per 50-80 cm d'amplada per 55-76 cm de profunditat. També presenten en la majoria dels casos, una motllura en forma de *cyma reversa* per a delimitar el camp epigràfic. Paleogràficament presenten les mateixes característiques que els anteriors, a excepció de la disposició del text que tendeix a ocupar tot el camp epigràfic.

Dintre de l'anàlisi dels materials trobem la problemàtica compresa per la falta d'estudis petrològics que hem explicat anteriorment. No obstant això, s'han pogut catalogar els distints exemplars a través de l'anàlisi visual en: calcària de Godella, calcària d'Alcublas, pedra de Buixcarró i calcària blava de Sagunt. El material més important per abundància és el provinent de la pedrera de Godella amb 12 pedestals, seguida del Buixcarró provinent de *Saetabis* amb 6 exemplars. No obstant per la seva procedència i qualitat aquest segon material amb tota seguretat gaudiria de major prestigi i importància dintre de la societat valentina.

⁵³ Cebrián, 2000, 69.

⁵⁴ De la pedrera de Moncada argumentada per Grünhagen (Grünhagen, 1978, 297), no s'ha pogut documentar ningun pedestals a *Valentia*, en part per falta d'estudis petrològics. Tampoc s'ha confirmat la ubicació exacta de la zona d'extracció a la cantera.

5.2. Saguntum

5.2.1. Introducció històrica

La ciutat romana de *Saguntum* es localitza just sobre l'assentament ibèric d'Arse. Un assentament previ molt importat per a la història, ja que la seva ocupació per part dels cartaginesos desencadenaria la segona Guerra Púnica. *Saguntum* esdevingué un gran complex arquitectònic al segle I aC i seguí creixent al segle I dC amb la construcció de nous monuments públics com el teatre i el circ⁵⁵. El declivi de la ciutat comença a finals del segle II dC, fent-se més que notori al segle III dC, com bé demostra el declivi epigràfic de la ciutat⁵⁶, i el fet de que canviés el seu nom històric al de Morvedre⁵⁷.

La delimitació del territori de *Saguntum* no està clara i els límits que es presenten a nombrosos treballs són aproximatiu⁵⁸. Cap al sud el territori arribaria fins a Puçol on delimitaria amb el territori de *Valentia*, cap a l'oest s'estendria fins a la comarca de l'Alt Palància, mentre que cap al nord limitaria amb *Biscargis*, ciutat situada entre *Saguntum* i *Dertosa*, al riu Millars. Aquesta última delimitació és la més problemàtica, ja que no es coneix dita ciutat⁵⁹. Corell, en canvi, proposa que el límit nord del territori es situaria més enllà del riu Millars i inclouria tota la Plana de Castelló⁶⁰.

Els pedestals més antics conservats són els núm. 22 i 23 que daten del canvi d'era. Es tracta d'una dedicatòria a *August* i al seu fill respectivament amb un suport idèntic molt probablement provinents d'una mateixa *officina*.

⁵⁵ Aranegui, 2004, 142, 165 i 242.

⁵⁶ Cebrián, 2000, 42.

⁵⁷ Aranegui, 2004, 28.

⁵⁸ Alföldy, CIL II² 14: 62.

⁵⁹ *Idem*.

⁶⁰ Corell, 2002, 22-23.

5.2.2. Catàleg

21) CIL II² 14, 302 = CIL II 3862 = ILER 1393 = ELST 59 = IRPV I a, 10

Tipus d'inscripció: Pedestal votiu.

Forma: Paral·lelepípede.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: 36x57x40 cm.

Lloc de trobada: En la porta de la plaça d'armes de San Fernando.

Text: *L(ucius) · Manlius · C(ai) · f(ilius) · / Fabianus / II·vir · d(e) · s(ua) · p(ecunia) ·*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

22) CIL II² 14, 305 = CIL II 3827 = ILER 1027 = ELST 10 = IRPV I a, 19

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt,

Mesures: 115x75x55 cm.

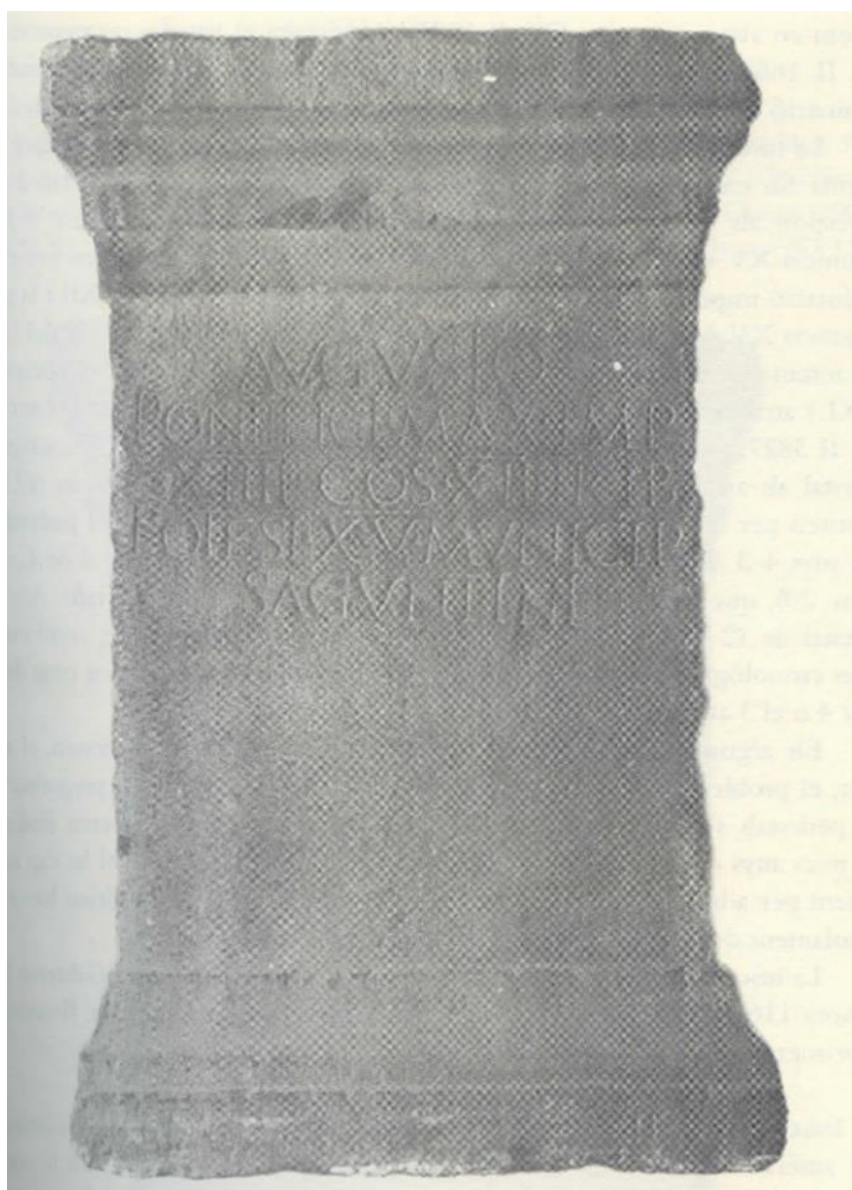
Lloc de trobada: A l'Hort de Castell Ribelles.

Text: *Augusto / pontifici · max(imo) · imp(eratori) XIII· vo(n)s(uli) · XII · trib(unicia) / potest(ate) · XV · municip(es) / Saguntini*

Datació: 8 aC. - 1 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Observacions: Pedestal bessó amb 23.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 78-80.

23) CIL II² 14, 306 = CIL II 3828 = ILER 1037 = ELST 11 = IRPV I a, 20

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: 115x75x55 cm.

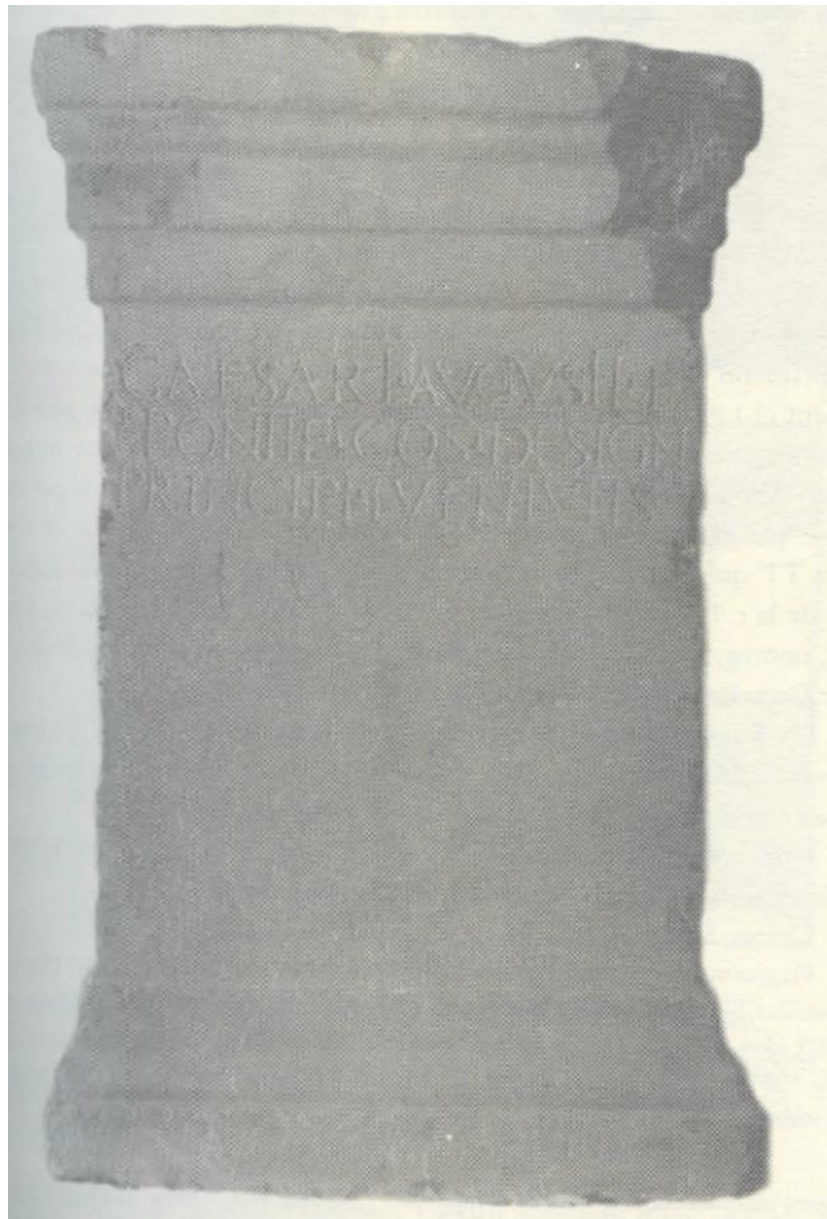
Lloc de trobada: Al Castell de Guillem Conyngham.

Text: *C(aio) Caesari · Augusti · f(ilio) / pontif(ici) · co(n)s(uli) · design(ato) / principi iu(v)entutis*

Datació: 5 aC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Observacions: Pedestal bessó amb 22.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 80-82.

24) CIL II² 14, 307 = HAE 1957: 1569 = ELST 13 = IRST I a, 21

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (43)x(24)x(24) cm.

Lloc de trobada:

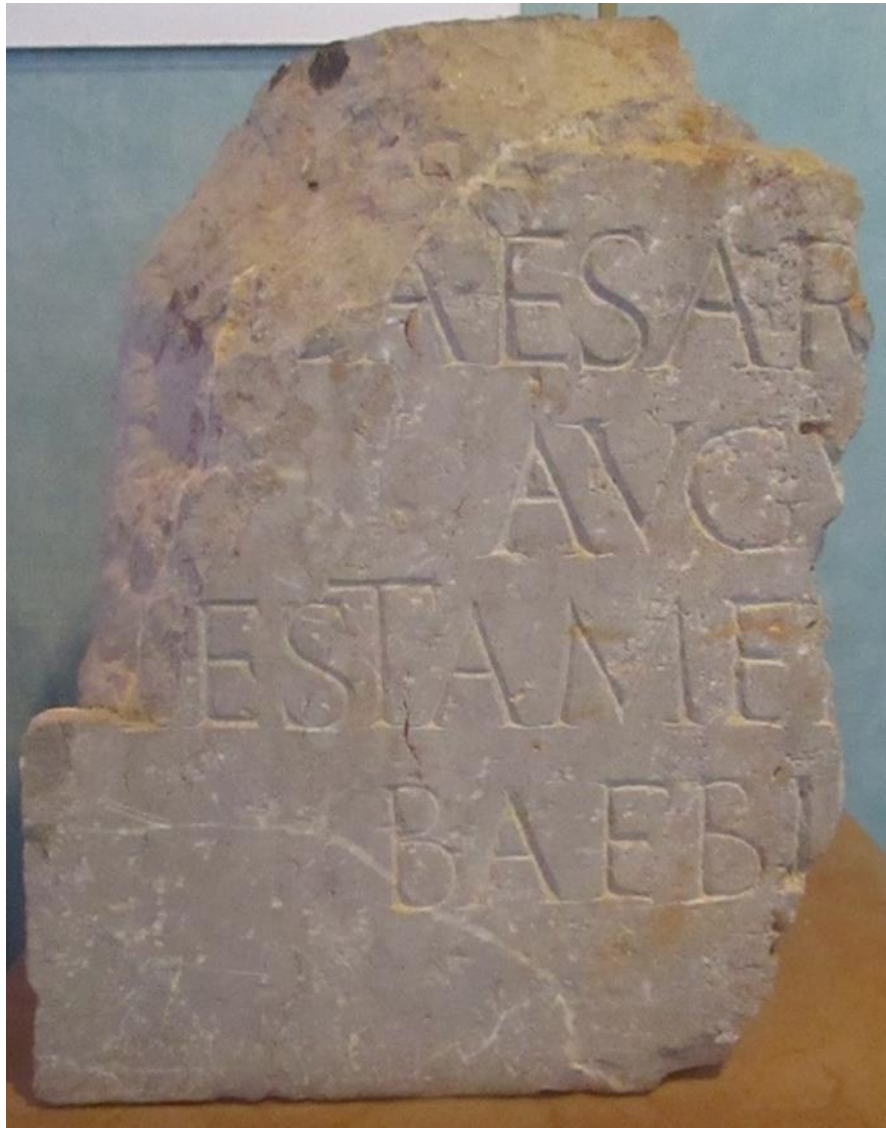
Text: *Ti(berio) · Caesar[i · A]ug(usti) · f(ilio) / Aug[st]o · / testamen[to] ·*

Cn(aei) · / Baebi [Ge]m[i]ni (?)

Datació: s. I d. C. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Observacions: Fragment.

Font Fotografia: H. Feliu.

25) CIL II² 14, 308 = IRPV I a, 22

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

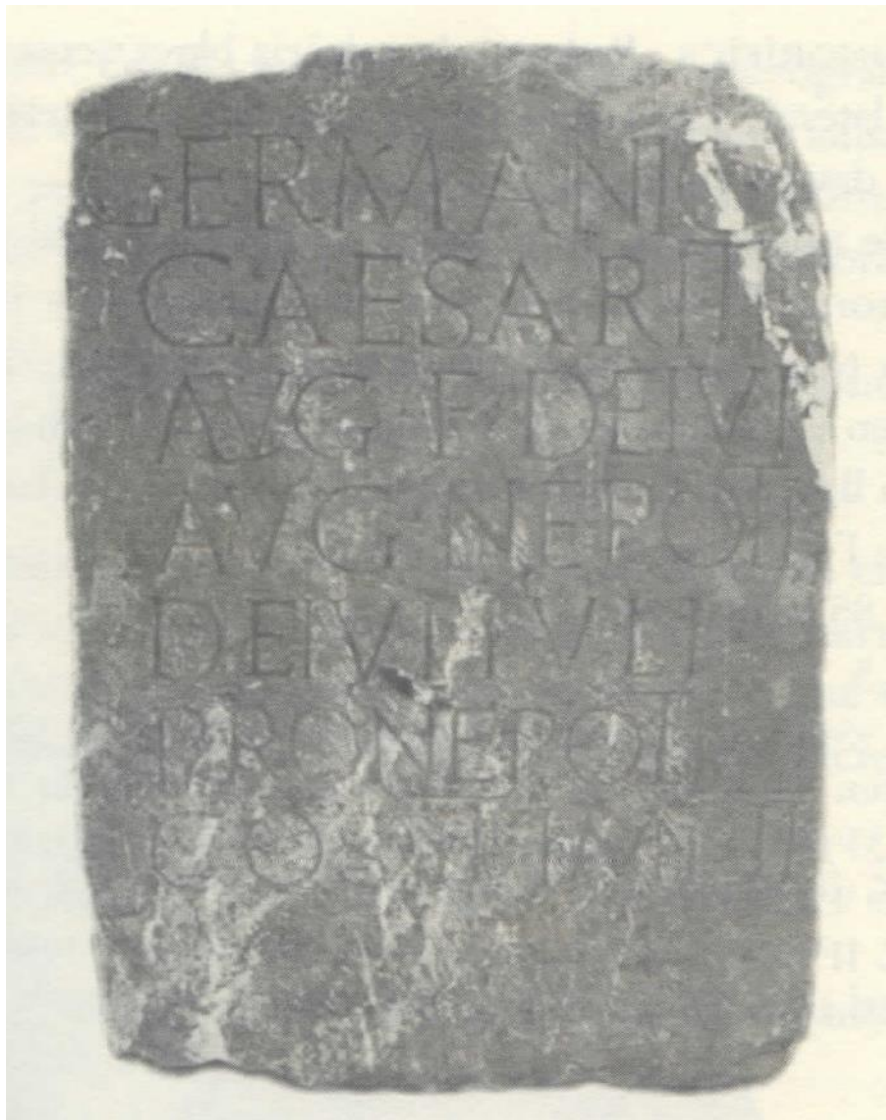
Mesures: 84x57x160 cm.

Lloc de trobada: A les ruïnes de la Basílica.

Text: *Germanico / Caesari · Ti(beri) / Aug(usti) · f(ilio) · Deivi · / Aug(usti) · ne-
poti · / Deivi · Iuli · / pronepoti · / co(n)s(uli) · II · imp(eratori) · II*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 84-85.

26) CIL II² 14, 309 = CIL II 3829 = ILS 167 = ILER 1058 = ELST 14 = IRPV I a, 23

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

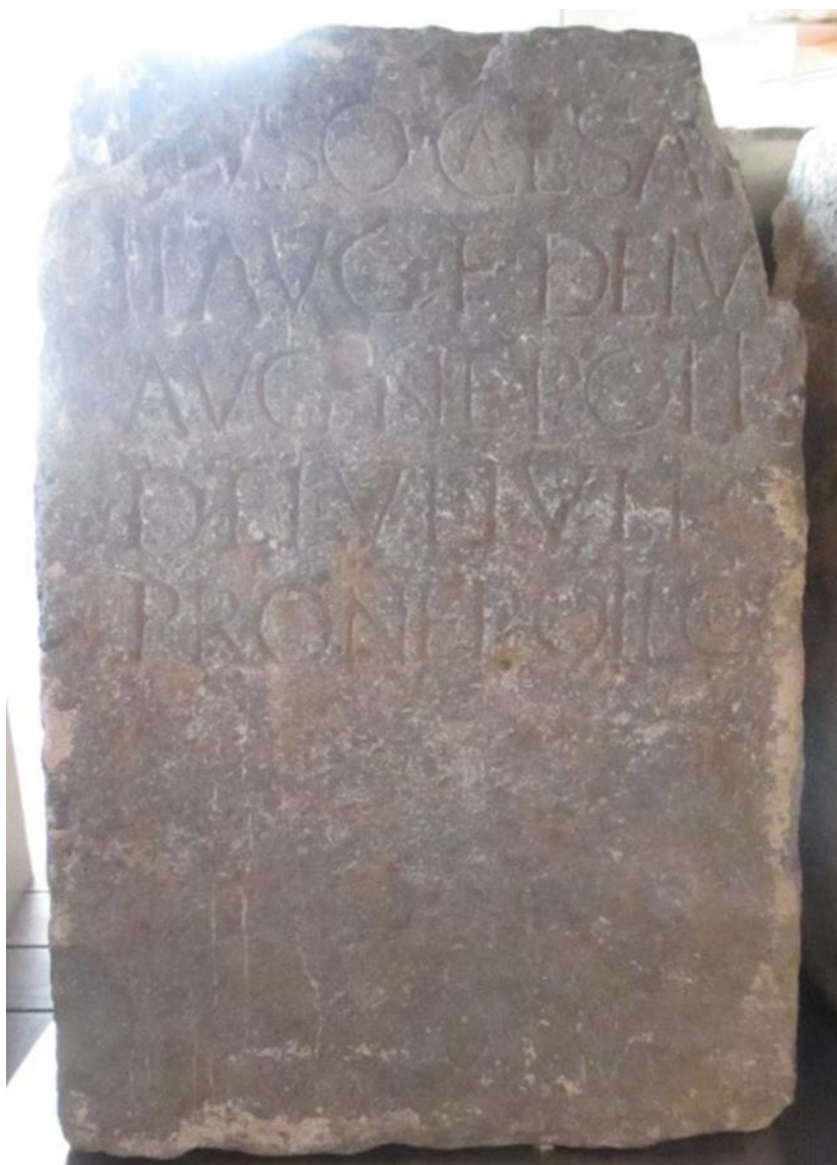
Mesures: 87x57x50 cm.

Lloc de trobada: Plaça del castell de Mahoma.

Text: [D]ruso · Caesar[i] / Ti(beri) · Aug(usti) · f(ilio) · deivi / Aug(usti) · Ne-
poti · deivi · Iuli · / pronepoti · co(n)s(uli)

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Font Fotografia: H. Feliu.

27) CIL II² 14, 327 = CIL II 3836 = ILS 1066 = ILER 1288 = ELST 36 = IRPV I a, 42

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

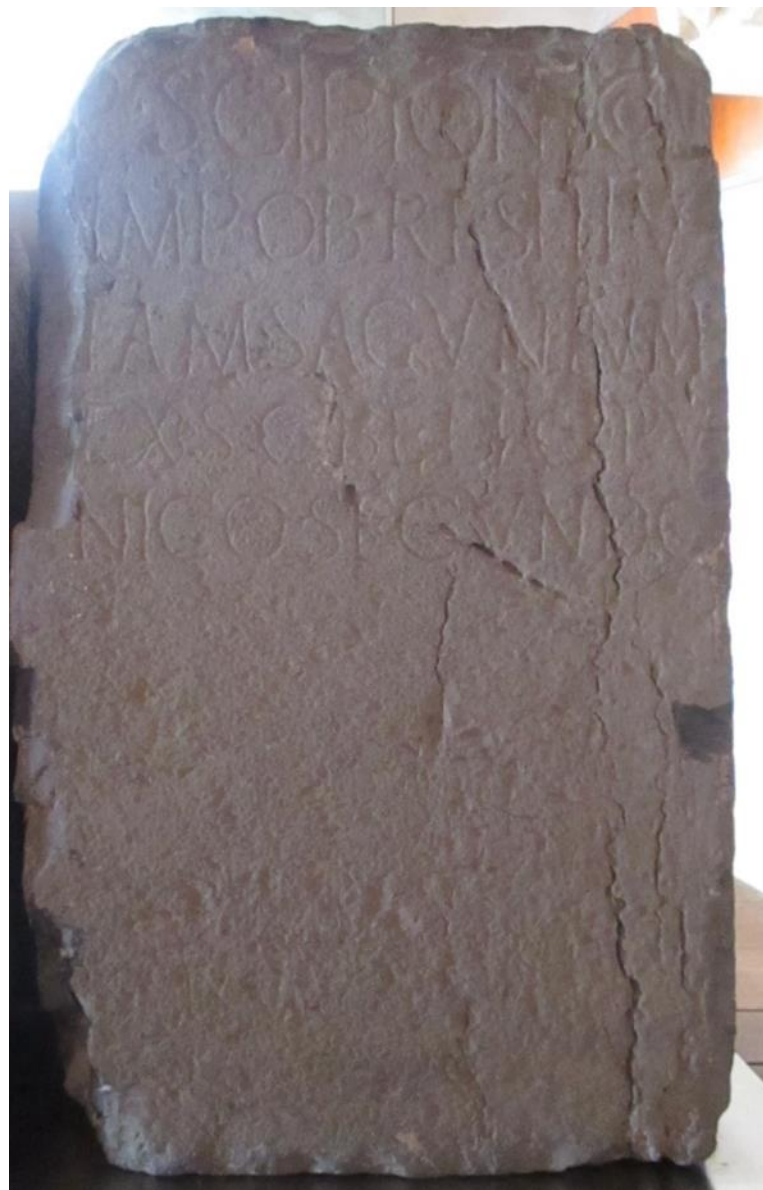
Mesures: 85x54x42 cm.

Lloc de trobada: En la torre del Castell de Sagunt.

Text: *P(ublio) · Scipioni · co(n)s(uli) / imp(eratori) · ob · restitu(tam) · Saguntum
/ ex · S(enatus) · c(onsulto) · bello · Pu(n)ico · secundo*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

28) CIL II² 14, 328 = ELST 37 = IRPV I a, 43

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (45)x(47)x28 cm.

Lloc de trobada: c/ José Antonio.

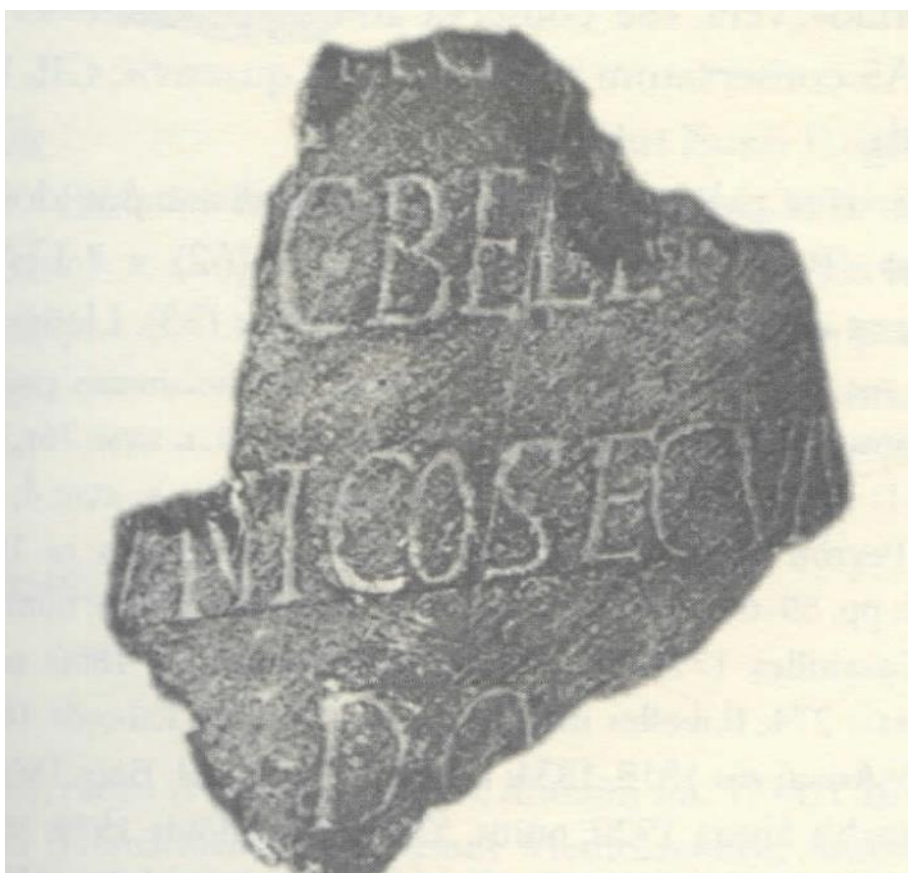
Text: [P(ublio) Scipioni] / [co(n)s(uli) imp(eratori)] / [ob restitu]/tam

S]ag[untum] / [ex s(enatus)] c(onstulo) · bello / [P]unico secun/do

Datació: s. II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia.

Observacions: Fragment.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p.109-110.

29) CIL II² 14, 333 = CIL II 3840 = AE 1993, 1070 = AE 1995, 973 = HEp 4, 1994, 922 = HEp 5, 1995, 821 = ILS 1376 = ILER 1391 = ELST 41 = IRPV I a, 48

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolític amb base i cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (64,5)x(54)x(19) cm.

Lloc de trobada: A la plaça d'Armes.

Text: *M(arco) · Acilio M(arci) · f(ilio) · C[or(nelia tribu)] / Rufo · procruat(ori) / Caesarum · con/ventus · Tarrachon(ensis) (!)*

Datació: Entre el 4-14 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Observacions: La base i la cornisa que van veure i dibuixar autors del s. XVIII han desaparegut en l'actualitat⁶¹.

Font Fotografia: H. Feliu.

⁶¹ Corell, 2002, 119.

30) CIL II² 14, 334 = AE 1993, 1070 = AE 1995, 973 = HEp 1995, 821 = IRPV I a, 49

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (65)x(35)x(33) cm.

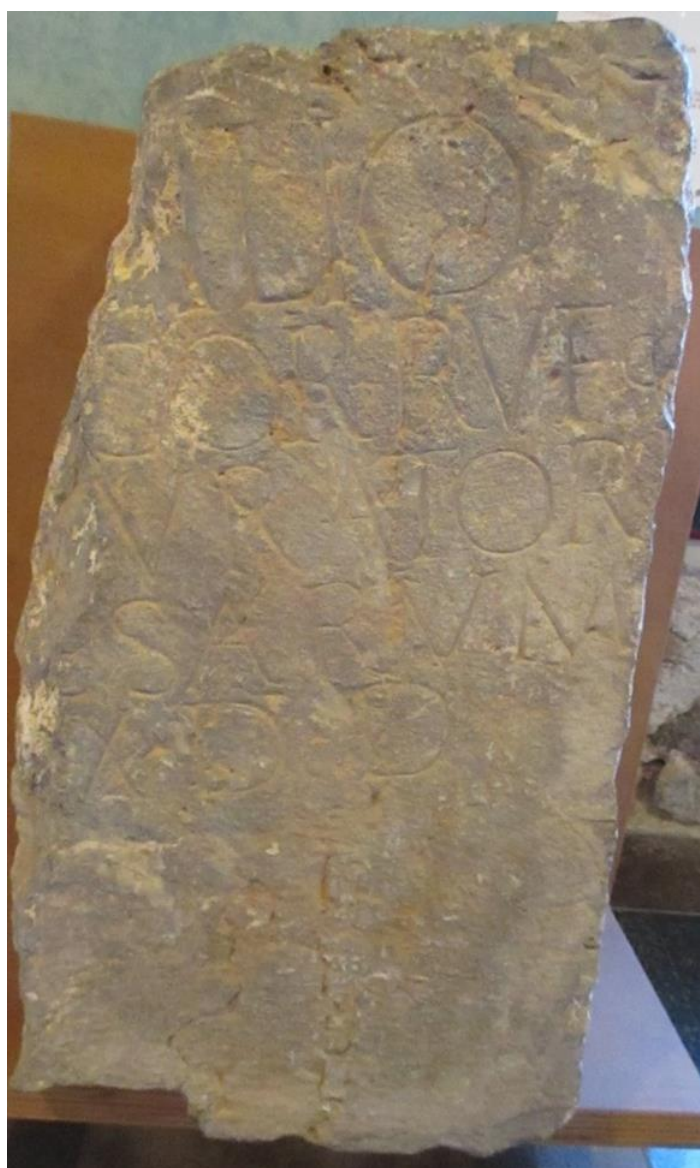
Lloc de trobada: Plaça Sant Tomàs.

Text: *[M(arco) A]cilio / [M(arci) f(ilio)] Cor(nelia tribu) · Rufo / [proc]uratori / [Ca]esarum / [e]x · d(ecreto) · d(ecurionum)*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Observacions: Fragment.

Font Fotografia: H. Feliu.

31) CIL II² 14, 336 = CIL II 3852 = ILER 1389 = ELST 46 = IRPV I a, 52

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

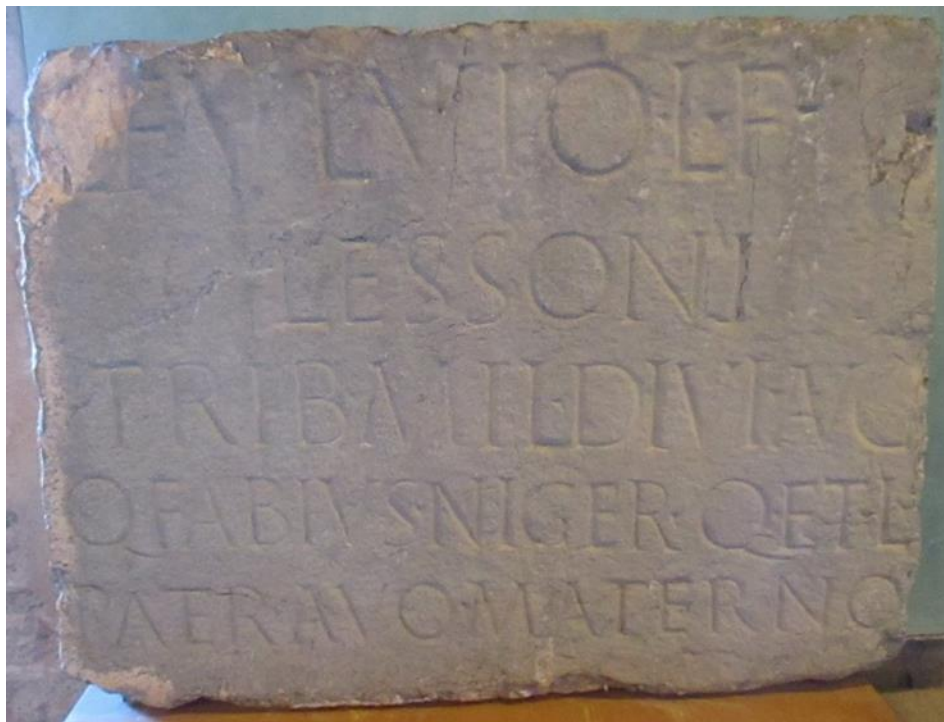
Mesures: 48x62x48 cm.

Lloc de trobada: al Teatre.

Text: *L(ucio) Fulvio · L(uci) · f(ilio) · / Lessoni / trib(un)o · mil(itum) · Divi · Aug(usti) / Q(uintus) · Fabius · Niger · Q(uinti) · et · L(ucii) / peter · avo · ma-
terno*

Datació: 14 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per motius històrics.

Font Fotografia: H. Feliu.

32) CIL II² 14, 349 = HAE 1953, 512 = AE 1957, 314 = ILER 6409 = ELST 49 = IRPV I a, 53

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (105)x(58)x65 cm.

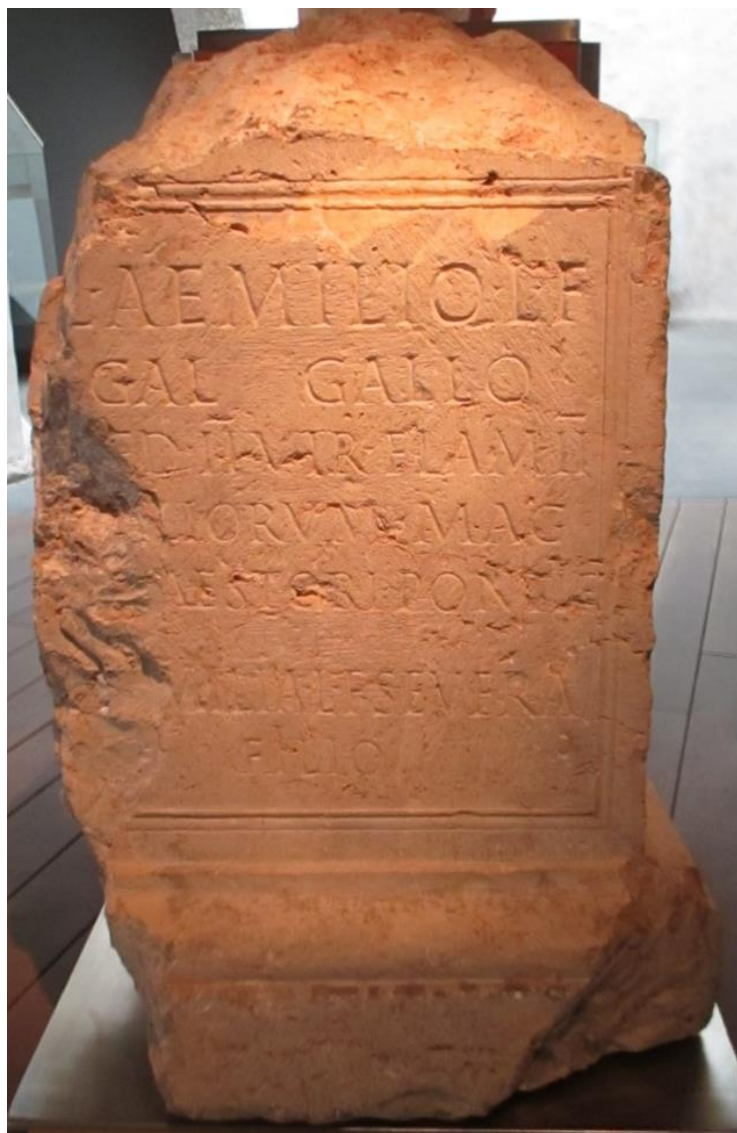
Lloc de trobada: Al Fòrum.

Text: *L(ucio) · Aemilio · L(uci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) Gallo / aed(ili) · Iivir(o) · flam(ini) · II / s[a]liorum · mag(istro) / [qu]aestori · pontif(ici) / [Ae]milia · L(uci) · f(ilia) · Severa / filio*

Datació: s. I-II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Part del lateral esquerra ha desaparegut.

Font Fotografia: H. Feliu.

33) CIL II² 14, 350 = HAE 1953, 511 = AE 1955, 163 = ILER 1568 = ELST 50 = IRPV I a,
54

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (44)x(60)x28 cm.

Lloc de trobada: Porta Ferrisa.

Text: *L(ucio) Aemilio · L(uci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) Verano / aed(ili) Iivir(o) ·
flam(ini) II / quaestro[i-c. 4-] / -----*

Datació: s. II dC.

Observacions: Fragment, decoració al lateral.

Font Fotografia: H. Feliu.

34) CIL II² 14, 351 = CIL II 3853 = ILS 6950 = ILER 1540 = ELST 51 = IRPV I a, 55

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: 70x55x54 cm.

Lloc de trobada: Al Teatre.

Text: *M(arco) · Baebio · M(arci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Crispo / aed(ili) · pontif(ici) / salio / conlusores*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

35) CIL II² 14, 357 = CIL II 3858 = ILER 5537 = ELST 54 = IRPV I a, 60

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

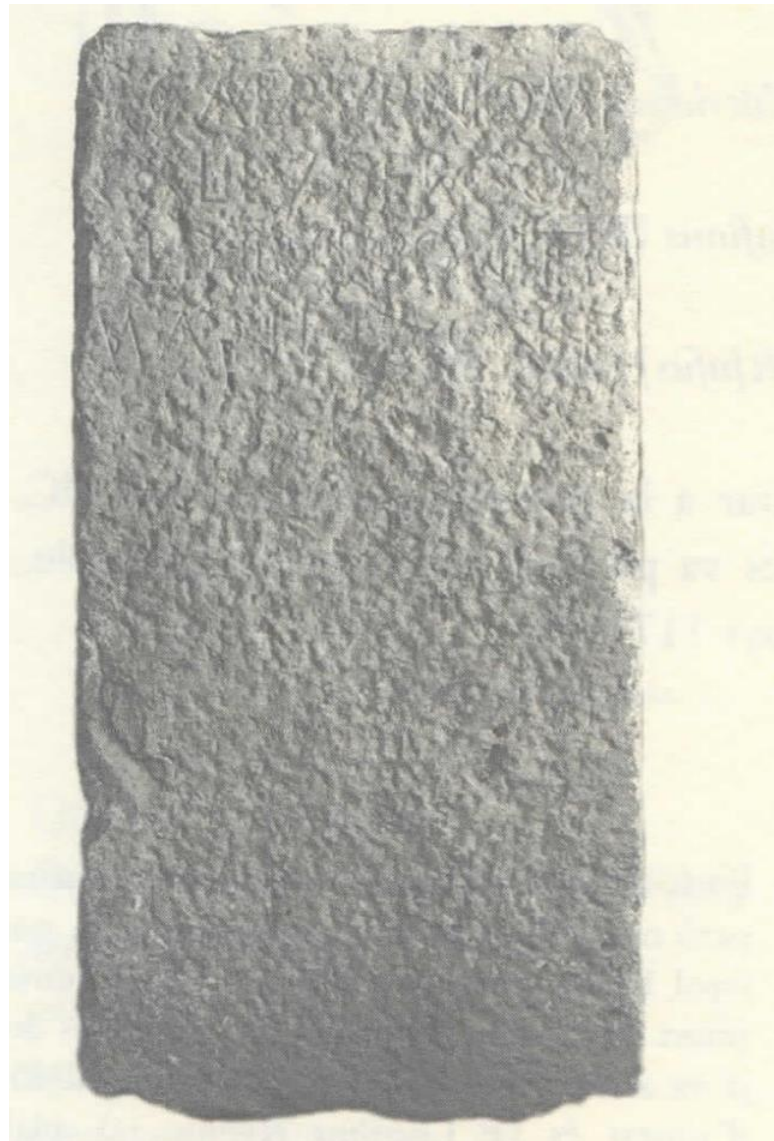
Mesures: 117x60x30 cm .

Lloc de trobada: A la torre d'Hercules.

Text: *M(arco) · Calpurnio · M(arci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Luperco / aed(ili)*
· II·vir(o) · pontifici / Manlia · Cn(aei) · f(ilia)

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 138-139.

36) CIL II² 14, 364 = CIL II 3864 = ILER 1596 = ELST 62 = IRPV I a, 68

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt .

Mesures: 81x60x53 cm.

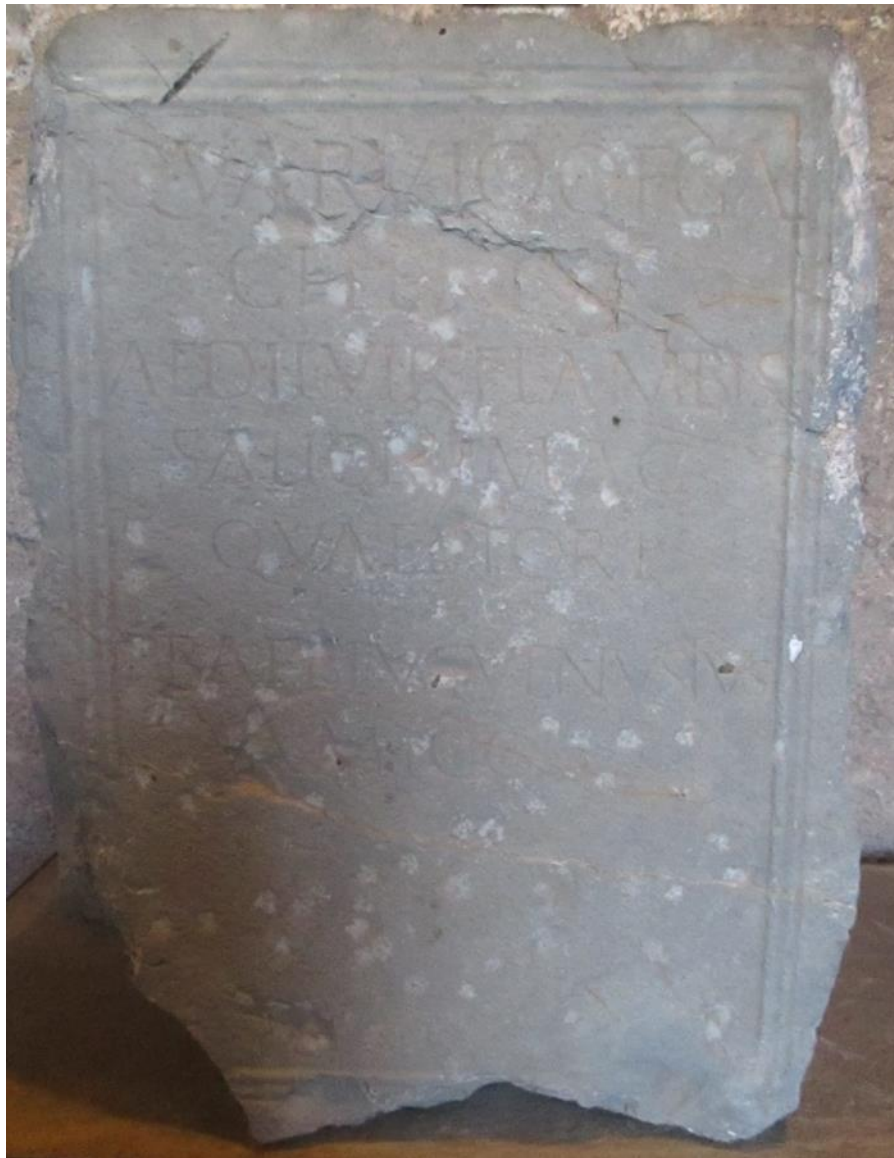
Lloc de trobada: Al baluard de la Plaça Mahoma.

Text: *Q(uinto) · Varvio · Q(uinti) · f(ilio) · Gal(eria tribu) / Celeri / aed(ili) · II·vir(o) · flam(ini) · bis / Salior(um) · mag(istro) / quaestori / P(ublius) · Babebius · Venustus / amico*

Datació: s. I-II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Decoració lateral.

Font Fotografia: H. Feliu.

37) CIL II² 14, 369 = ELST 67 = IRPV I a, 75

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: 124x75x50 cm.

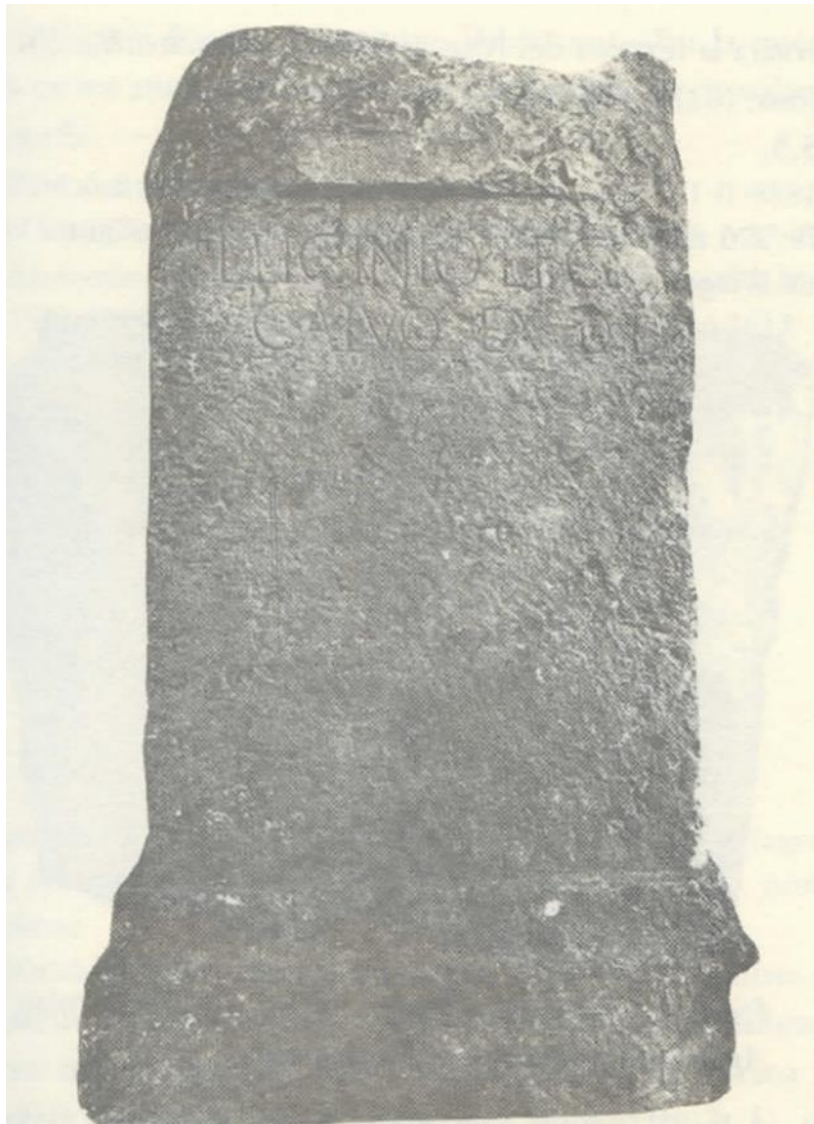
Lloc de trobada: Al Fòrum.

Text: *L(ucio) · Licinio · L(uci) · f(ilio) · Ga[l(eria tribu)] / Calvo · ex · d(ecreto) · d(ecurionum)*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Part de la cornisa s'ha perdut.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 158-159.

38) CIL II² 14, 370 = CIL II 6026 = ELST 68 = IRPV I a, 76

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (62)x(70)x(32) cm.

Lloc de trobada: A la plaça d'Armes del Castell.

Text: *P(ublio) · Popil[li]o · P(ubli) · f(ilio) · Gal(eria tribu) / Avito · ex · d(ecreto) · d(ecurionum)*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Pedestal format a partir de dos blocs.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 159-160.

39) CIL II² 14, 385 = CIL II 3904 = ILER 4129 = ELST 79 = IRPV I a, 73

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: 86x63x130 cm .

Lloc de trobada: Al Castell.

Text: *C(aio) · Fabio / Recti · filio / Gal(eria tribu) · Probo / pater*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Pedestal eqüestre.

Font Fotografia: H. Feliu.

40) CIL II² 14, 386 = HAE 1957, 1571 = ELST 80 = IRPV I a, 74

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic

Forma: Monolítica amb cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt

Mesures: (35)x(24)x(35) cm

Lloc de trobada: Al Castell

Text: *L(ucio) · Iuli[o - f(ilio) Gal(eria tribu) ?] / Lat[ino ?] / -----*

Datació: s. I-II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Fragment.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 157-158.

41) CIL II² 14, 387 = ELST 76 = IRPV I a, 72

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Calcària blava de Sagunt.

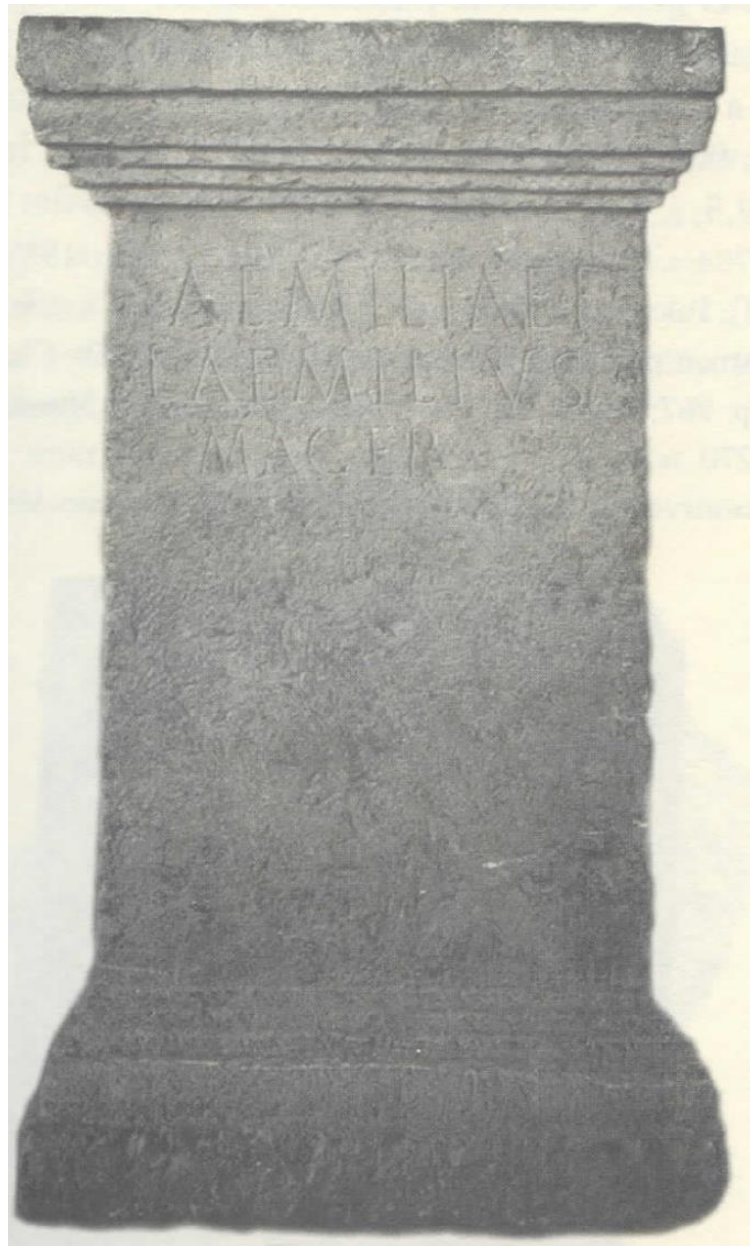
Mesures: 125x72x53 cm.

Lloc de trobada: Al Fòrum.

Text: *Aemiliae · f(iliae) / L(ucius) · Aemilius / Macer*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 155-156.

42) CIL II² 14, 387a = HAE 1957, 1572 = ELST 258 = IRPV I a, 79

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb cornisa.

Material: Calcària blava de Sagunt.

Mesures: (36)x(42)x(70) cm.

Lloc de trobada: Al Castell.

Text: [---]o · P(ubli) · f(ilio) / -----

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV I per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Fragment. Es conserva part de la cornisa.

Font Fotografia: Imatge extreta de Corell, 2002, p. 162-163.

5.2.3. Estudi dels suports

Les dues tipologies més comunes a *Saguntum* són, les formes paral·lelepípedes verticals i les monolítiques amb base i cornisa que es repeteixen a la resta de ciutats del territori estudiat. En aquest cas el volum de pedestals per a cada variant són 14 i 8 respectivament. Igual que en *Valentia* cal tenir present que la presència de motlures a la cara frontal pot indicar l'adscripció a una tipologia distinta.

Començarem analitzant la forma més comuna, és a dir, el paral·lelepípede vertical amb la base i la corona exemptes. Les seves dimensions se situen entre els 80-90 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat. Tan sols tres suports compten amb una motllura que delimiti el camp epigràfic, núm. 33, 36 i 41, sent aquesta una simple delimitació en forma de *cyma recta*. Molt possiblement, la seva presència es troba relacionada amb la introducció de la dinastia flàvia a la ciutat, i l'adopció de la seva tipologia per diferenciar-se dels paral·lelepípedes verticals anteriors fent ús d'aquest recurs. Aquestes formes comencen a trobar-se a finals del segle I dC i perduren durant tot el segle II dC.

Seguint amb la forma monolítica amb base i cornisa, les seves dimensions són 110-130 cm d'altura per 60-80 cm d'amplada i 50-70 cm de profunditat. I a excepció d'un exemplar el núm. 32 que presenta una motllura en forma de *cyma reversa* per delimitar el camp epigràfic, la resta de pedestals no presenta cap mena de delimitació. Totes les peces d'aquesta cronologia pertanyen al segle I dC, sent els més antics de la ciutat.

Tant les bases com les corones d'aquests podis presenten decoració en forma de motlures. Els pedestals núm. 22 i 23 compten amb els mateixos motius, a la corona *cyma inversa* i faixa; i a la base *cyma inversa*. El monument núm. 32 està decorat amb filet i bossell a la base, mentre que desconeguem l'ornament de la corona pel seu mal estat de conservació. Com a conseqüència d'aquest en alguns suports com els núm. 38 i 40 no podem conèixer quin tipus de decoració presentaren a la base i la corona, tanmateix, seguint els exemples anteriors i el que hem vist a *Valentia* podem deduir que aquestes de no presentar decoració almenys foren polides.

Paleogràficament, ens trobem davant monuments que presenten una capital quadrada ben definida, amb presència de reforços i un clarobscur marcat. La *ordinatio* sembla seguir en tots els exemplars un eix de simetria central, i com hem vist en alguns exemplars de *Valentia*, la gran majoria dels pedestals tendeixen a deixar la part inferior sense incidir, encara que el camp epigràfic no es trobi delimitat per una motllura. En cap peça sembla que la inscripció tendirà a ocupar tot el camp epigràfic, fins i tot en aquells exemplars com és el núm. 32, on s'ocupa tota la cara frontal s'aprecia com l'*ordinatio* no l'abasta tot.

Tan sols s'han documentat quatre monuments motllurats, tres d'ells en forma de paral·lelepípede vertical i un amb forma monolítica. Aquestes motlures són simples en forma de *cyma recta*, amb una funció tant estètica com funcional, de delimitació del camp

epigràfic i diferenciació d'altres pedestals. La poca presència d'aquesta pràctica, tot i la implantació de la dinastia flàvia, es deu a les peculiaritats de la calcària local emprada per a la seva elaboració⁶². Sens dubte la duresa del material dificultava en gran mesura el seu treball, el que comportava la desaparició de la majoria dels elements decoratius per tal d'agilitzar la seva producció. En aquest cas, possiblement, propicià la desaparició de les motllures tan populars en altres ciutats.

Com a tret destacable tenim els suports núm. 22 i 23, dos monuments bessons. Es tracta de dues formes monolítiques amb base i corona que daten del canvi d'era. El núm. 22 es troba datat entre el 8 aC i l'1 dC, mentre que el núm. 23 data del 5 aC. Es tracta de dos peces que sense cap mena de dubte provenen d'una mateixa *officina*, ja que presenten exactament les mateixes característiques. Ambdós compten amb unes dimensions idèntiques: 115 cm d'altura per 75 cm d'amplada i 55 cm de profunditat. També compten amb la mateixa decoració a la base i la corona: *cyma inversa* i *cyma inversa* i faixa respectivament⁶³. Paleogràficament els seus textos són similars. Presenten una capital quadrada ben definida amb clarobscur i reforços seguint un eix de simetria central i situant el text a la part superior de la cara frontal deixant gran part d'aquesta com un espai en blanc. Sens dubte, aquests dos pedestals foren construïts seguint un mateix canó i possiblement per una mateixa *officina lapidaria*, ja que es tracta de monuments pràcticament idèntics.

Fig. 7: Detall de la decoració del pedestal núm. 36, i de l'exfoliació natural de la calcària blava de Sagunt. Foto: H. Feliu.

Un tret definitori que presenten aquestes bases d'estàtua ve donat per les peculiaritats de la pedra. Podem comprovar en algunes peces com ara el núm. 38, que alguns podis es troben elaborats a partir de dos blocs de 25 cm de profunditat, com a conseqüència de l'exfoliació natural de la calcària de Sagunt que surt a superfície en plaques de 25 cm de profunditat el que obliga en alguns casos a unir dos blocs per a elaborar un sol monument.

També podem trobar peces amb decoració als laterals. Com és el cas dels núm. 33 i 36, els quals presenten una decoració austera en forma de *cyma recta* per delimitar el lateral del pedestal (FIG. 7). El motiu de la seva inclusió és jugar amb aquesta decoració per diferenciar aquests monuments decorats d'aquells que no ho estaven. La simplicitat de la decoració es deu a la dificultat de treball una calcària tan dura⁶⁴.

Per últim, cal tenir present que en *Sagunum* es documenten molts fragments de pedestals que tan sols representen una part d'allò que representaven originalment, i per tant no ens donen dades del tot fidedignes sobre les seves formes.

⁶² Mayer i Rodá, 1991, 44.

⁶³ Corell, 2002, 78-80.

⁶⁴ Mayer i Rodá, 1991, 44.

5.2.4. Estudi dels materials

Tot i que a *Saguntum* podem identificar diversos tipus de materials lapidis tant locals com importats en la construcció dels edificis públics, dintre del paisatge epigràfic que conformen els pedestals honorífics tan sols es fa ús de la calcària blava saguntina⁶⁵.

Fig. 8: Fotografia macroscòpica de la calcària blava de Sagunt. Foto: Unitat d'Estudis Arqueomètrics UEA-ICAC.

Es tracta d'una calcària de color gris obscur molt homogeni que fàcilment es pot confondre amb un color blau obscur amb vetes blanques (FIG. 8 i 9). Presenta una gran facilitat per a ser polida per tractar-se d'una pedra compacta, i per tant és molt apta per a l'ús ornamental⁶⁶. Tanmateix la seva duresa caracteritzà a l'epigrafia saguntina per un treball simple que premià l'absència general de detalls als monuments epigràfics⁶⁷.

Les pedreres d'aquest material es localitzen en el mateix turó on s'assentà la ciutat, i les seves petjades encara són visibles hui en dia, fins i tot en llocs emblemàtics com el Fòrum, on podem documentar les petjades de les falques de fusta emprades per a l'extracció dels blocs⁶⁸. Una de les peculiaritats d'aquesta calcària és la seva aparició en superfície en forma d'estrats de diverses grossors entre els 12 i els 25 cm. Aquesta peculiaritat es pot comprovar sobretot a les plaques, les quals mai superen els 25 cm de profunditat (FIG. 7). L'exfoliació natural de la pedra obligà a realitzar els pedestals epigràfics en direcció horitzontal on l'amplada podria superar fàcilment l'altura del bloc⁶⁹.

Fig. 9: Detall del color de la calcària blava de Sagunt. Pedestal núm. 34. Foto: H. Feliu.

Tot i que la calcària blava de Sagunt no fou tan popular com l'extreta a *Saetabis*, aquesta també fou exportada a altres ciutats, encara que en menor mesura, com demostra la seva presència a *Valentia*. Junt amb el marmore de Buixcarró, les seves vies de distribució eren dues: la marítima i la terrestre. Per una banda comptava amb el port de la ciutat, el qual va estar molt actiu en època imperial amb la importació de materials lapidis de diverses parts del mediterrani⁷⁰ i de la mateixa forma podia exportar la seva pròpia pedra a distintes ciutats. L'altra via de què podia fer ús *Saguntum* per exportar la seva

⁶⁵ Per a una descripció acurada de la calcària blava de *Sagunt* es recomanable veure l'anàlisi petrològic que realitzen Mayer i Rodà a l'article "El comercio del mármol en el mediterráneo y su reflejo en la Ciudad romana de Sagunt", 1991, p. 44.

⁶⁶ Mayer i Rodà, 1991, 44.

⁶⁷ Cebrián, 2000, 66.

⁶⁸ *Idem*.

⁶⁹ *Idem*.

⁷⁰ Cebrián, 2000, 68.

calcària és la terrestre, per mitjà de la via *Augusta* que circulava just per sota del turó on estava situada la ciutat i la major part de les pedreres, així que també podria fer ús d'aquestes vies per al transport del material a les ciutats d'interior com es troba documentat amb la pedra de Buixcarró⁷¹.

Cal tenir present que tot i la presència única de la calcària local en els pedestals honorífics, a l'epigrafia saguntina podem documentar altres materials lapidis emprats per a dur a terme plaques i ares tant locals com importats, com poden ser el Càrrara, el Buixcarró, o fins i tot les calcàries locals explotades a *Valentia*⁷². Com passa a *Saetabis*, la mancança de calcària importada per a l'elaboració d'aquests monuments, es deu molt possiblement a la gran qualitat del material local que faria molt difícil al material importat ocupar el seu lloc.

5.2.5. Resultats

A *Saguntum* podem documentar dues formes distintes per a aixecar els podis, el paral·lelepípede vertical i la monolítica amb base i corona. Els primers pedestals de la ciutat es documenten al canvi d'era i es tracten de dedicatòries a August i la seva família. El seu aixecament per tant començà durant la dinastia juli-clàudia i no s'abandonarà fins a finals del segle II principis del segle III dC.

El nombre de suports conservats és de 22, 15 paral·lelepípedes verticals i 7 monolítics amb base i corona, i les seves mesures 80-90 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat, i 110-130 cm per 60-80 cm per 50-70 cm respectivament. Es tracta en la seva major part de monuments que no tenen cap motllura que delimití el camp epigràfic, com a conseqüència de les peculiaritats de la calcària local.

La falta de motlures contrasta amb el paisatge epigràfic de *Valentia* que estant en el mateix *conventus tarraconensis*, i en alguns casos amb una cronologia similar té un major volum de pedestals delimitats per una motllura.

Amb tota seguretat a *Saguntum* també estava present la tipologia difosa durant la dinastia flàvia, no obstant això, les peculiaritats de la calcària local que hem comentat anteriorment, dificultaven el seu treball i per tant, la motllura que delimitava el camp epigràfic podria haver sigut obviada. Així i tot la podem documentar en alguns suports com ara el núm. 33 i 36.

⁷¹ Cebrián, 2008, 110.

⁷² Cebrián, 2000, 67; Mayer i Rodà, 39-40.

5.3. Saetabis

5.3.1. Introducció històrica

La ciutat de *Saetabis* s'assentà sobre una Antiga ciutat ibèrica, que tingué gran importància en la *Contestania*. Està situada a la vessant nord de l'actual Castell de Xàtiva, i la seva vida s'estengué entre el segle I dC fins al segle V dC⁷³. Malauradament la documentació recuperada de la ciutat es escassa, ni tan sols es conserven els indicis de la romanització del territori o la ciutat⁷⁴. Durant el mandat d'August la ciutat va aconseguir el privilegi de dret llatí, i ho agraí dedicant-li un pedestal, el núm. 43. Es tracta del monument més antic documentat a la ciutat⁷⁵.

El territori de la ciutat s'estén cap al nord fins al riu Túria, cap a l'oest fins a les comarques del Canal de Navarrés i la Val de Cofrents i cap al sud fins a la comarca de la Safor on limitaria amb el territori de *Dianium*⁷⁶.

El pedestal més antic documentat a *Saetabis* és el núm. 43 d'aquest catàleg, una dedicatòria a *Caius Caesar* amb el títol de *princeps iuventutis* que rebé l'any 6 aC i mantingué fins a la seva mort el 4 dC.

⁷³ Ballester, 2006, 152 i 156.

⁷⁴ Ballester, 2006, 154.

⁷⁵ Corell, 2006, 21.

⁷⁶ Ballester, 2006, 151-152.

5.3.2. Catàleg

43) IRST 2; IRPV III, 2

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

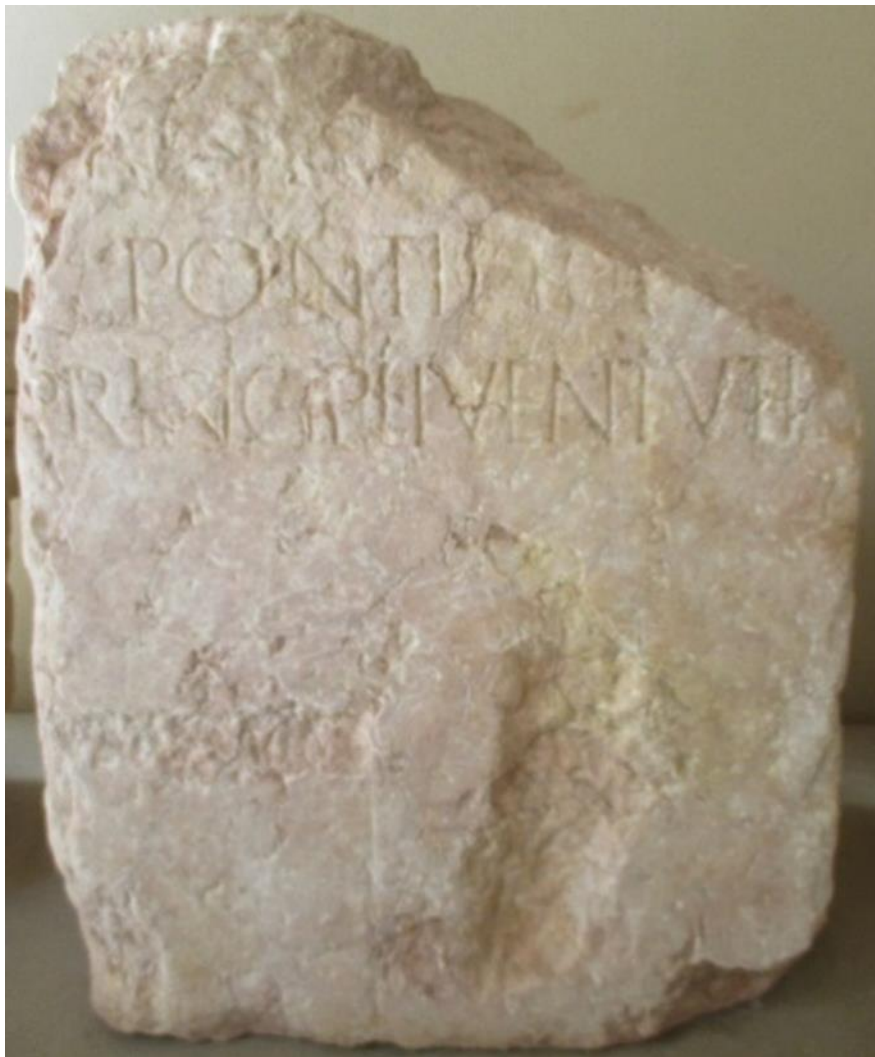
Mesures: 69x53x42 cm.

Lloc de trobada: Arrabal de Barreras.

Text: *[C(aio)] Caesari Augusti f(ilio) / pontifici / principi · iu(v)entutis*

Datació: 5 a. C. - 4 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per motius històrics.

Font Fotografia: H. Feliu.

44) CIL II 3620; IRST 8; IRPV III, 8

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

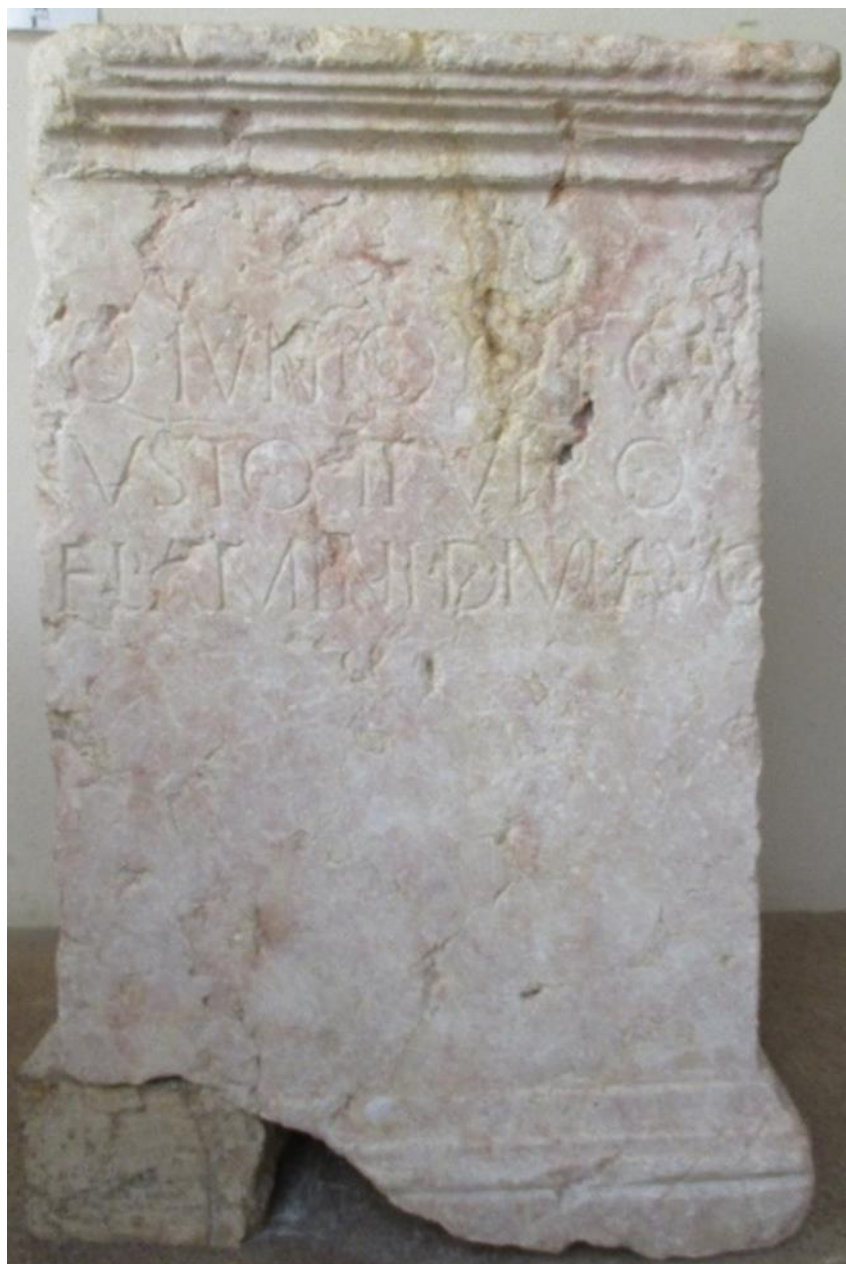
Mesures: (78)x69x52 cm.

Lloc de trobada: Ermita de Sant Feliu.

Text: *Q(uinto) · Iunio · Q(uinti) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Aenibeli*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per motius històrics.

Font Fotografia: H. Feliu.

45) CIL II 3621; IRST 7; IRPV III, 7

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base.

Material: Buixcarró.

Mesures: 102x64x51 cm.

Lloc de trobada: Al portal de l' Almel·la.

Text: *Q(uinto) · Iunio · Q(uinti) · f(ilio) · Gal(eria tribu) / Iusto · Iiviro / flamini · Divi · Aug(usti)*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

46) CIL II 3622; IRST 9; IRPV III, 9

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

Mesures: 107x78x68 cm.

Lloc de trobada: Al portal de l' Almel·la.

Text: *Corneliae · C(ai) · f(iliae) · / Flacellae Q(uintus) Iunius · Pupillus / ma-
tri*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

47) CIL II 3623; IRST 5; IRPV III, 5

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

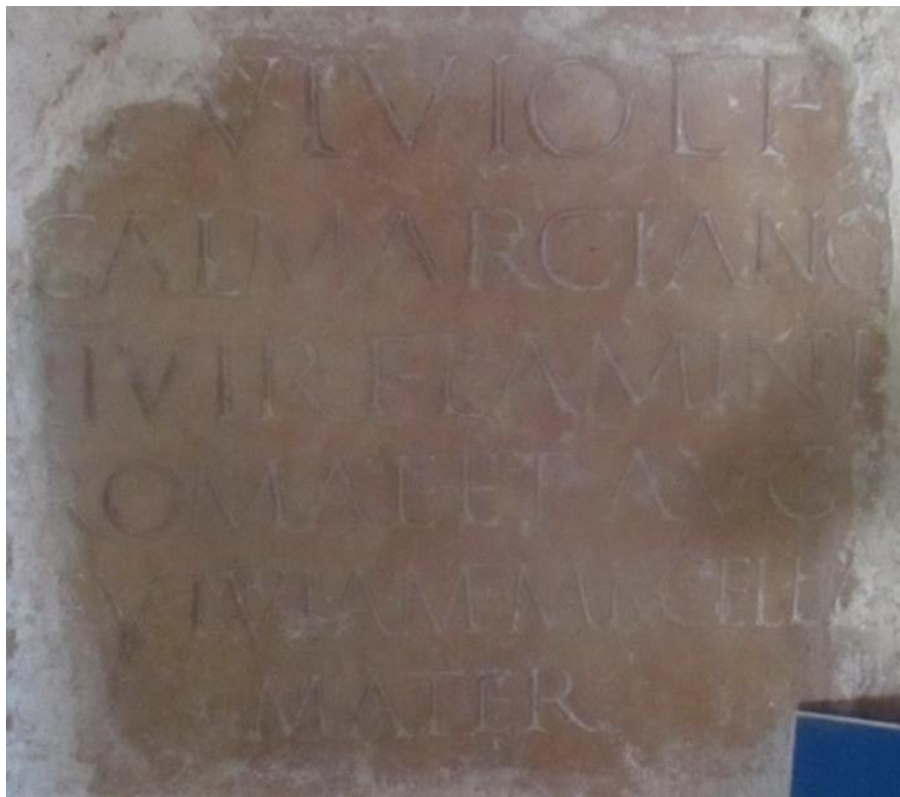
Mesures: (50)x(57)x? cm.

Lloc de trobada: Ermita de Sant Feliu.

Text: *M(arco) (?) Fulvio · L(uci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Marciano / Iivir(o) · fl(ami)ni / Romae · et · Aug(usti) / Fulvia M(arci) f(ilia) · Marcell(a) / mater ·*

Datació: s. I dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per la paleografia i el tipus de monument.

Font Fotografia: H. Feliu.

48) CIL II 3624; HEp 5, 1995, 802; IRST 6; IRPV III, 6

Tipus d'inscripció: Pedestal honorífic.

Forma: Paral·lelepípede vertical.

Material: Buixcarró.

Mesures: 90x57x174 cm.

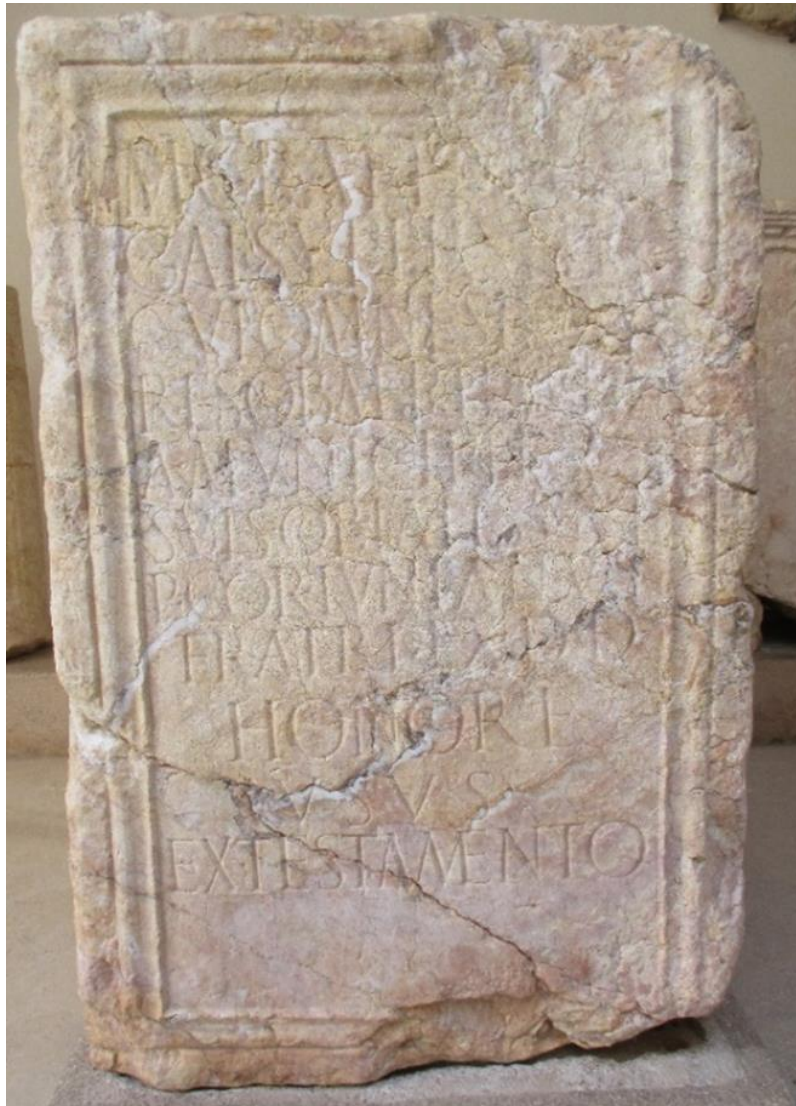
Lloc de trobada: A la porta de Sant Jorge.

Text: *M(arco) · Granio M(arci) · f(ilio) / Gal(eria tribu) · Supersiti / cui·omnes · hono / res ob merita · vitae / a · municipibus / suis · oblati · sunt / P(ublius) · Cor(nelius) · Iunianus / fratri · ex · d(ecreto) · d(ecurionum / honore / usus / ex · testamento*

Datació: s. II dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per la paleografia i el tipus de monument.

Observacions: Pedestal eqüestre.

Font Fotografia: H. Feliu.

49) IRST 59; IRPV III, 65

Tipus d'inscripció: Pedestal commemoratiu (reutilitzat).

Forma: Monolítica amb base i corona.

Material: Buixcarró.

Mesures: 120x64x63 cm.

Lloc de trobada: Ermita de Sant Feliu.

Text: *(crismo) In n(omine) · D(omi)n(i) · Athana / sius · ep(is)c(opus)s · sept / mo anno sacratio / nis suae · erexit / hoc · alta / re · Amen (h)*

Datació: 660 dC. Datada així per Corell al catàleg IRPV III per motius històrics.

Observacions: Es tracta d'un pedestal d'època antonina reutilitzat.

Font Fotografia: H. Feliu.

5.3.3. Estudi de les formes

Les dues formes de pedestal més comunes a la ciutat de *Saetabis* són com en les anteriors ciutats, la monolítica amb base i corona i el paral·lelepípede vertical amb aquestes dues parts exemptes. Les dues formes conviuen durant el segle I dC. Tanmateix a partir del segle II dC sols s'ha pogut documentar un pedestal d'època flàvia el núm. 48 i altre d'època antonina el núm. 49.

Els pedestals documentats al segle I dC són dos paral·lelepípedes verticals i tres monolítics amb base i corona. La primera tipologia presenta unes dimensions que se situen entre els 50-70 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 45 cm de profunditat. El camp epigràfic d'aquests monuments no es troba delimitat. Paleogràficament presenten una capital quadrada ben incisa amb un fort clarobscur i reforços a algunes lletres. Els dos elements presenten un eix de simetria central. El pedestal núm. 43 deixa gran part del cap epigràfic per inscriure.

Fig. 10: Detall de la motllura localitzada a la corona del pedestal núm. 46. Foto: H. Feliu.

La segona tipologia presenta unes dimensions que se situen entre els 80-110 cm d'altura per 64-78 cm d'amplada i 50-68 cm de profunditat. Paleogràficament, l'igual que els anteriors presenten una capital quadrada ben definida amb un clarobscur marcat i una *ordinatio* que segueix un eix de simetria central, deixant la part inferior d'aquest per inscriure. Tant les bases com les corones d'aquests monuments es troben decorades. El núm. 44 presenta una decoració a la corona en forma de tres filets i cavet i en la base *cyma recta*, llistell i bossell⁷⁷. El núm. 45 tan sols presenta decoració a la base, en forma de *cyma recta*, llistell i bossell, ja que ha perdut la corona⁷⁸. Per últim el núm. 46 presenta a la corona llistell, *cyma recta*, filet i *cyma inversa* i a la base *cyma recta*, llistell i bossell⁷⁹ (FIG. 10).

Fig. 11: Detall de la motllura que envolta el camp epigràfic del pedestal núm. 48, Foto: H. Feliu.

Al segle II dC documenten un pedestal diferent dels anteriors. Es tracta del núm. 48 un monument eqüestre amb forma de paral·lelepípede vertical amb la base i la corona exemptes. A diferència de les tipologies anteriors, sent l'únic exemplar a *Saetabis*, compta amb una motllura en forma de *cyma reversa* per delimitar el seu camp epigràfic (FIG. 11). Les seves dimensions són 90 cm d'altura per 57 cm d'amplada i 174 cm de profunditat. Paleogràficament presenta una capital quadrada elegant amb un clarobscur ben marcat i presència de reforços a les lletres. L'*ordinatio* del text segueix un eix de simetria central, ocupant quasi la totalitat del camp epigràfic.

⁷⁷ Corell, 2006, 51.

⁷⁸ Corell, 2006, 49.

⁷⁹ Corell, 2006, 52.

Aquest pedestal és molt semblant als produïts per *l'officina* flàvia tarraconense i amb alguns dels pedestals que hem documentat a *Valentia* que comencen a aparèixer amb la implantació d'aquesta dinastia a la ciutat, com ara els núm. 17 i 18.

Per últim, resta un pedestal a *Saetabis* datat d'època antonina i reaprofitat l'any 660 dC amb una inscripció cristiana⁸⁰. Es tracta del pedestal núm. 49. Presenta una forma monolítica amb base i corona i les seves dimensions són 120 cm d'altura per 64 cm d'amplada i 63 cm de profunditat. El seu camp epigràfic no es troba delimitat i paleogràficament presenta una escriptura capital, estreta i allargada amb trets propis de l'escriptura del segle VII. El text es troba alineat a la dreta i presenta decoració cristiana pròpia del moment⁸¹.

5.3.4. Estudi dels materials

La totalitat dels pedestals documentats a la ciutat de *Saetabis* es troben esculpits en calcària de Buixcarró⁸². Es tracta d'una calcària micrítica de gran qualitat, amb una aparença marmòria i grans aptituds per a ser polida amb facilitat⁸³. Les tonalitats amb les quals va ser explotada en època romana són rosades, ocres i grises, però el seu tret definitori és sens dubte unes petites vetes roges que es distribueixen per la superfície de la pedra⁸⁴, amb taques de color blanc⁸⁵ (FIG. 12).

Fig. 12: Fotografia macroscòpica de la calcària de Buixcarró. Foto: Unitat d'Estudis Arqueomètrics UEA-ICAC.

La pedrera d'on es treia aquesta calcària es localitza en la serralada homònima, a aproximadament 14 km a l'oest de *Saetabis* i a 12 km de la costa⁸⁶. El punt d'extracció més important se situa en l'actual terme de Barxeta, seguint en explotació en l'actualitat el que dificulta greument la identificació dels punts d'extracció antics.

Aquesta calcària es considera un material d'importació a nombroses ciutats romanes del territori valencià com *Dianium*, *Edeta*, *Ilici* i la mateixa *Valentia*⁸⁷, quan en realitat no era un material que provingués d'una distància excessivament llunyana. No obstant això, a *Saetabis* esdevé el material local per excel·lència i és amplament utilitzat en els programes arquitectònics i decoratius de la ciutat, tant públics com privats, i per descomptat en els programes epigràfics d'aquest municipi, com bé demostren les evidències arqueològiques. S'ha documentat el seu ús com a revestiment de sols i parets en forma de

⁸⁰ Corell, 2006, 113.

⁸¹ *Idem*.

⁸² Per a una descripció acurada de la calcària de Buixcarró es recomanable veure l'anàlisi petrològic que realitzen Mayer i Rodà a l'article "El comercio del mármol en el mediterráneo y su reflejo en la Ciudad romana de Sagunt", 1991, p. 44.

⁸³ Cebrián, 2008, 103.

⁸⁴ *Idem*.

⁸⁵ Mayer i Rodà, 1991, 44.

⁸⁶ Cebrián, 2008, 101.

⁸⁷ Cebrián i Escrivà, 2001, 13.

plaques, motllures o petits relleus, així com en elements arquitectònics com bases, columnes, capitells, arquitraus i dentells entre altres⁸⁸. Epigràficament fou utilitzada tant en plaques, com pedestals i ares. La qualitat d'aquesta calcària facilità el seu ús en l'epigrafia de l'àrea valenciana tant en els àmbits honorífics, com funeraris i religiosos. Aquest és el cas de *Saetabis*, on gran part dels epígrafs estan realitzats en aquest material⁸⁹, entre ells la totalitat dels suports que estudiem.

Per a la seva distribució s'utilitzà tant la via marítima com la terrestre, facilitat per la situació de la pedrera tant prop de la línia de costa, a tan sols 12 km, com del principal eix de comunicació terrestre de la costa mediterrània, la via Augusta. Com a possibles sortides d'aquest material al comerç marítim s'han proposat dues possibilitats, el port romà de Cullera⁹⁰ i el de Dénia⁹¹. Respecte a l'ús de la via terrestre, aquesta està documentada per la presència d'aquesta calcària en ciutats d'interior com *Segobriga*⁹².

L'inici de l'explotació d'aquesta calcària es troba datat, per una sèrie de inscripcions, dintre del regnat d'August. Aquests epígrafs són el núm. 43 documentat a *Saetabis*, el CIL II 3555 documentat a *Ilici* i el CIL II 14 310 documentat a *Saguntum*. Totes tres estan datades del canvi d'era i són les inscripcions més antigues documentades amb aquest material⁹³. El seu moment de màxima esplendor en l'explotació es produí en època flàvia, quan la demanda d'aquesta material per la seva alta qualitat li permeté competir amb importacions d'altra banda del mediterrani⁹⁴. La seva exportació va estar activa fins a l'any 270-275 dC, data en què a *Valentia* s'erigeix una estàtua en honor a l'emperador Aurèlia⁹⁵.

5.3.5. Resultats

A partir del conjunt de pedestals documentat durant el segle I dC podem establir que la urbanització i monumentalització de la ciutat és realitzà durant la dinastia juli-clàudia. Durant aquest període podem documentar dues tipologies distintes: la monolítica amb base i corona, amb tres exemplars, i el paral·lelepípede vertical amb dos suports. Al segle II dC podem documentar una tercera tipologia distinta amb un únic pedestal, constituïda per la forma del paral·lelepípede vertical, però aquesta vegada amb la cara frontal motllurada i molt semblant a les produccions de l'*officina* flàvia tarraconense. Per últim podem documentar una altra tipologia distinta provinent d'època antonina amb un pedestal monolític amb base i corona que fou reutilitzat al segle VII dC.

La presència d'aquestes tipologies distintes en *Saetabis* es deu, sens dubte, a la seva llarga vida. Al segle I dC conviuen dues formes, per una banda el paral·lelepípede vertical, possiblement més antic, i per l'altra la monolítica amb base i corona introduïda amb la dinastia juli-clàudia i junt amb la urbanització de la ciutat. Per últim al segle II i

⁸⁸ Cebrián, 2008, 103.

⁸⁹ Corell, 2006, 1884-185; Cebrián, 2008, 103.

⁹⁰ Mayer i Rodà, 1991, 38.

⁹¹ Cebrián i Escrivà, 2001, 99.

⁹² Cebrián, 2008, 110.

⁹³ Cebrián, 2008, 102.

⁹⁴ Cebrián, 2001, 100.

⁹⁵ Cebrián, 2008, 102.

III dC trobem dues tipologies noves que no comparteixen trets amb les anteriors i que s'inclouen dintre de la dinastia flàvia i antonina respectivament, amb tota seguretat reflectint les modes del moment.

De les quatre tipologies documentades a *Saetabis*, sens dubte la més important per aquest estudi és la que s'engloba dintre de la dinastia flàvia, el paral·lelepípede vertical amb la cara frontal motllurada. Aquest no comparteix cap tret amb la resta de monuments documentats a la ciutat. En canvi és molt semblant als produïts per *l'officina* flàvia tarraconense i a alguns pedestals de *Valentia* com hem comentat abans. Aquest monument és un dels punts claus per parlar de la difusió dels productes del taller tarragoní i de la influència de les seves produccions en la resta de ciutats.

L'últim punt a destacar és que a diferència de la resta del paisatge epigràfic on vegem que fan ús d'altres tipus de calcàries i de material important, novament, com també que passa a *Saguntum*, la totalitat dels suports es troben realitzats en el material local, Sens dubte, la seva alta qualitat.

6. Estudi comparatiu dels tres casos d'estudi

Per últim realitzarem l'estudi comparatiu dels tres casos d'estudi de manera conjunta per veure si en efecte podem documentar la presència de models tarraconenses al País Valencià, i en concret a les ciutats sobre les quals s'ha centrat aquest estudi.

6.1. Estudi dels suports

Al llarg del treball hem pogut documentar dues formes distintes de pedestals, per una banda el paral·lelepípede vertical amb base i corona exemptes i per l'altra la monolítica amb base i corona. Aquestes dues formes han derivat en fins a quatre tipologies diferents que poden ser documentades a *Saetabis*, *Saguntum* i *Valentia*. Podem trobar dues tipologies de paral·lelepípede diferenciades per la presència o no de motllura a la cara frontal, i el mateix per a les formes monolítiques, a partir de les quals podem documentar una tipologia amb la cara frontal motllurada i altra que no presenta cap delimitació del camp epigràfic.

Tot i que la presència de la motllura o no pot indicar la inclusió a una tipologia distinta, aquesta és l'única diferència que presenten entre ells, en la resta de característiques els pedestals documentats al País Valencià no solen comptar amb diferències molt notòries, continuen mantenint el mateix material, les mateixes formes i dimensions i la mateixa paleografia.

Per a realitzar les següents anàlisis de les distintes tipologies tindrem en compte els suports de les tres ciutats i veurem les seves dimensions, els aspectes formals, la decoració i la paleografia.

Començant pels pedestals monolítics amb base i corona, vegem que les seves dimensions a les tres ciutats no varien en gran mesura, presentant uns monuments que a la fi sols es diferencien per variacions de caràcter local, com pot ser el material o els pocs centímetres de diferència que hi ha entre uns i altres. Els suports de *Valentia* i *Saguntum* presenten unes dimensions de 110-130 cm d'altura per 60-80 cm d'amplada i 50-70 cm de profunditat, mentre que els de *Saetabis* compten amb unes mesures de 80-110 cm d'altura per 60-80 cm d'amplada i 50-70 cm de profunditat, sent els més petits d'entre les tres ciutats. Com podem veure les formes monolítiques de les tres ciutats són molt similars pel que fa al volum. Tant a *Saguntum* com a *Valentia* presenten les mateixes dimensions, sent molt probable que les *officines* de les dues ciutats seguiren un mateix patró. A *Saetabis*, en canvi, trobem pedestals que són més menuts en altura, però que mantenen les altres dues dimensions. Tot apunta que seguiren el mateix patró que les dues ciutats anteriors, ja que els suports, no són tan distints. Potser foren més menuts per adaptar-se als espais públics de la ciutat.

Si atenem a la decoració, podem veure que tan sols decoren les bases i les corones deixant les cares laterals polides i la posterior polida o tan sols desbastada. Respecte a la decoració de bases i corones podem veure que cada exemplar és diferent de l'anterior, tot i que fan ús dels mateixos elements decoratius com la *cyma recta*, el llistell i el bossell

entre altres. La diferent decoració per a cada pedestal es deu a la idea de voler diferenciar-lo de la resta per a tornar-se més cridaners. Tan sols es documenten dos suports amb la mateixa decoració a *Saguntum*, i es tracta dels bessons núm. 22 i 23.

Paleogràficament, quasi la totalitat dels pedestals documentats a les tres ciutats que hem estudiat, a excepció d'un monument a *Saetabis* que presenta una capital allargada en ser una inscripció cristiana, compten amb una capital quadrada elegant i ben definida, amb un clarobscur ben pronunciat i seguint un eix de simetria central. La diferència més gran que podem trobar entre els suports és la disposició del text dintre del camp epigràfic, els quals per norma general no ocupen tot el camp, inclús sovint deixen un espai sense incidir a la part inferior. Tot i això, podem veure com alguns exemplars tendeixen a ocupar tot l'espai disponible.

Respecte a la motllura que apareix a la cara frontal per delimitar el camp epigràfic, la podem documentar tant a *Saguntum* com a *Valentia*, però no a *Saetabis*. Cronològicament la trobem tant a pedestals del segle I dC com del segle II dC. Per norma general es tracta d'una simple decoració en forma de *cyma reversa*, però podem documentar alguns exemplars com ara bé el núm. 6 i 32, que presenten una simple *cyma recta* per rebaixar el camp epigràfic, i que a la fi donen un acabat completament distint dels anteriors.

Seguint amb els paral·lelepípedes verticals, les seves dimensions se situen entre els 60-110 cm d'altura per 50-70 cm d'amplada i 50 cm de profunditat per a *Valentia*; 80-90 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat per a *Saguntum*; i 50-90 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 45 cm de profunditat per a *Saetabis*. En aquest cas és *Valentia* la que destaca de la resta per presentar els suports amb majors dimensions en general, però sobretot amb major alçada. En aquest cas tant *Saguntum* com *Saetabis* compten amb unes mesures semblants, però, novament sent *Saetabis* on documentem les peces més menudes. Molt probablement pel mateix motiu que en el cas de les formes monolítiques, adaptar-se als espais públics.

L'únic motiu decoratiu que podem documentar a aquests pedestals, a banda de la motllura a la cara frontal de la qual parlarem més avant, són els motius decoratius que presenten alguns a les seves cares laterals, sent aquesta opció molt minoritària i tan sols documentada a tres suports en *Valentia* els núm. 15, 18 i 20, i dos a *Saguntum* el núm. 33 i 36. En aquest cas la decoració sol estar composta per una simple *cyma recta* que delimita els laterals, que tot i estar més o menys treballada no representa una decoració molt exuberant. A excepció d'un pedestal documentat a *Valentia* el núm. 15, el qual presenta als laterals, a banda de la *cyma recta* per delimitar l'espai una forma romboïdal que l'ocupa, sent sens dubte la decoració més treballada. Un motiu per a presentar aquesta decoració al lateral, no és altra que ressaltar un monument concret d'aquells que l'envolten, generalment són membres importants de l'elit local que no compten amb un *cursus honorum* prominent aquells que recorren a aquestes pràctiques⁹⁶.

⁹⁶ Cebrián, 2000, 229.

Pel que fa a la motllura que delimita el camp epigràfic, la trobem a pedestals de les tres ciutats, en concret els núm. 33, 36 de *Saguntum*; 2, 4, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18 i 20 de *Valentia* i 48 de *Saetabis*. Tots els exemplars presenten una motllura en forma de *cyma reversa* per a delimitar el camp epigràfic bastant similar i molt pareguda a la produïda per l'*officina* flàvia tarraconense. Tan sols un pedestal de *Valentia*, el núm. 4, presenta una delimitació més treballada, presentant *cyma recta* profunda que rebaixa el camp epigràfic més que la resta.

Tots els paral·lelepípedes verticals, junt amb les formes monolítiques, presenten una paleogràfica bastant similar. Es tracta com ja hem comentat abans d'una capital quadrada ben definida amb un clarobscur marcat i presència de reforços. El text segueix un eix de simetria central i per norma general tendeix a deixar la part inferior del camp epigràfic sense incidir. Tot i que hi ha alguns exemplars com el núm. 9 ocupen tot l'espai disponible.

Respecte al material emprat per a l'aixecament dels suports ens adonem ràpidament que la norma general és fer ús de les calcàries locals, i tan sols a *Valentia* documentem materials importats per a la seva construcció. Tot i que no deixen de ser les pedres explotades en dues ciutats veïnes, les quals són com hem anat veient la pedra blava de Sagunt, la calcària de Godella, i la pedra de Buixcarró, sent aquesta última la més important, i l'única documentada amb freqüència fora del País Valencià.

A partir d'aquesta informació podem definir quatre tipus de formes per als pedestals honorífics del País Valencià.

Per una banda tenim el paral·lelepípede vertical sense motllura a la cara frontal, documentat amb seguretat a les tres ciutats. Cronològicament es documenta en el canvi d'era i durant el segle I dC. Els monuments que s'inclouen en aquest grup pertanyen a la dinastia juli-clàudia⁹⁷. Les seves dimensions són bastant estàndard, situades entre els 80-90 cm d'altura, 50-60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat. Sovint es tracta de dedicatòries a l'honor de l'emperador o la família imperial, com per exemple els núm. 22 i 23 de Sagunt i el núm. 43 de Xàtiva⁹⁸. Paleogràficament, presenten un text format per una capital quadrada elegant, amb reforços i un clarobscur marcat, el qual segueix un eix de simetria central. En aquest cas, el material emprat és exclusivament local per a totes les ciutats.

La segona tipologia documentada al segle I dC és la monolítica amb base i cornisa, la qual trobem l'igual que l'anterior a *Saetabis* i *Saguntum*. Aquesta data del segle I dC, i s'inclou dintre de la dinastia juli-clàudia. Les seves dimensions ronden els 110 cm d'altura per 60-70 cm d'amplada i 50-70 cm de profunditat, sent els de *Saetabis* lleugerament més petits. Paleogràficament, presenten una capital quadrada elegant, amb reforços i un clarobscur marcat. El text compta amb un eix de simetria central. I com l'anterior model fa ús tan sols de materials exclusivament locals.

⁹⁷ Cebrián, 2000, 102-112.

⁹⁸ *Idem*.

Respecte a les tipologies amb la cara frontal motllurada, documentem a finals del segle I dC i durant el segle II dC, el paral·lelepípede vertical amb base i corona exemptes a les tres ciutats. Es tracta de pedestals que ronden els 90 cm d'altura per 50-60 cm d'amplada i 50 cm de profunditat. El seu tret definitori, a banda de les seves dimensions tan marcades, és la motllura que envolta la cara frontal delimitant el camp epigràfic. Paleogràficament, presenten un text amb lletres capital quadrada elegant, amb reforços i un clarobscur marcat, el qual segueix un eix de simetria central i es disposa deixant la part inferior del camp epigràfic sense ocupar. Aquesta tipologia també fa ús dels materials locals per a la seva elaboració. Tot i que a *Valentia* també podem documentar la importació de la calcària de Buixcarró per aixecar-los.

L'última tipologia que podem documentar de pedestal honorífic a aquestes ciutats és la monolítica amb base i cornisa i la cara frontal motllurada. Aquesta forma es documenta cronològicament al segle II i III dC a les ciutats de *Saguntum* i *Valentia*. Les seves dimensions es troben entre els 110-145 cm d'altura per 60-80 cm d'amplada i 50-70 cm de profunditat. Junt amb la decoració que pot presentar tant a la base com a la cornisa es caracteritzà per la presència d'una motllura a la cara frontal delimitant el camp epigràfic. Paleogràficament, presenten un text format per una capital quadrada elegant, amb reforços i un clarobscur marcat, el qual segueix un eix de simetria central i es disposa deixant la part inferior del camp epigràfic sense ocupar. Pel que fa als materials emprats per aquest model no es difereixen dels anteriors. Fa ús sobretot de calcàries locals, tot i que a *Valentia* també s'ha documentat l'ús del Buixcarró. Cal nomenar que al segle III dC trobem una excepció, el pedestal núm. 7 a *Valentia*, el qual compta amb una forma monolítica amb base i corona, però no presenta la motllura a la cara frontal.

Com hem pogut veure són quatre les tipologies per als pedestals honorífics emprades a les tres ciutats d'estudi que varien depenent del moment històric. Tot i que algunes tipologies conviuen en un mateix període, sense dubte la introducció d'una nova dinastia implicà l'aparició i aplicació d'un nou model de monument diferent de l'anterior, molt possiblement per tal de diferenciar-se dels monuments produïts prèviament a la ciutat.

Tot i que les principals tipologies presentades es troben representades a les tres ciutats. La més important de totes sembla ser la produïda baix la dinastia flàvia, la qual compta amb exemplars d'una importància i qualitat més que notable com demostres els núm. 17 i 18 de *Valentia*, el núm. 36 de *Saguntum* i el núm. 48 de *Saetabis*, molt semblants als produïts a *Tarraco* (FIG. 13).

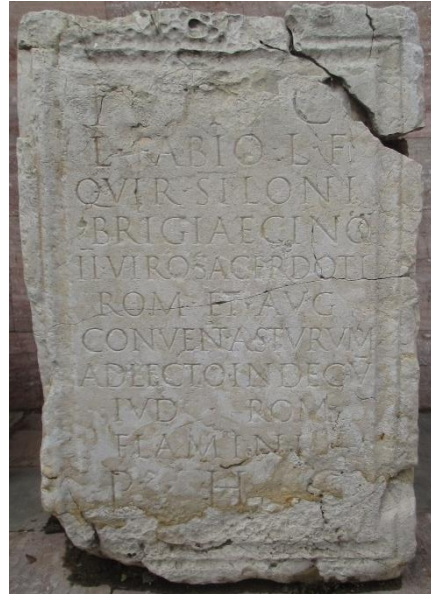

Fig. 13: Pedestal CIL II² 14, 1135, com a exemple de la tipologia produïda per l'oficina "flàvia" tarraconense. Foto: H. Feliu.

Com hem comentat a la primera part del treball, la intenció d'aquest estudi és comprovar la influència de l'*officina* flàvia tarraconense *Saetabis, Saguntum i Valentia*, i a la fi l'hem pogut documentar a totes elles, tot i que el volum més gran el trobem a *Valentia*, amb uns exemplars que tot i les variacions locals que puguin aparèixer mantenen l'essència dels monuments produïts a *Tarraco*. El fet que la ciutat del Túria aglutini tants suports d'aquest model, sens dubte, es troba relacionat amb la seva urbanització, que a diferència de les altres dues ciutats, rebé el seu auge durant la dinastia flàvia.

El nombre de pedestals honorífics que segueixen aquestes característiques és de 13 i són els núm. 4, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18 i 20 de *Valentia*, els núm. 33 i 36 de *Saguntum* i el núm. 48 de *Saetabis*.

Alguns d'aquests suports com ara els núm. 18 i 48 arriben a ser un gran exponent de la tipologia generada per a representar els *flamens*, amb una gran qualitat en l'acabat del monument, que fins i tot podrien fer-se passar per produccions tarraconenses.

La seva presència a les ciutats valencianes, molt possiblement es deu tant a la implantació de la dinastia flàvia al territori que demandaria d'un nou tipus de monument per a les seves dedicatòries, com per la importància que els suports d'aquesta ciutat assoliren pel que representaven al ser el model dedicat exclusivament a les representacions dels sacerdots del culte imperial a la província, fet que imbuiria la peça d'un gran prestigi i incitaria a la seva imitació per unes elits locals que pretenien diferenciar-se dels seus compatriotes.

6.2. Estudi dels materials

Com hem pogut veure als distints casos d'estudi, el material que s'empra en l'elaboració dels pedestals honorífics és sobretot local com hem pogut comprovar tant a *Saguntum* com a *Saetabis*, molt possiblement per la seva qualitat, perquè *Valentia* que no disposava d'una calcària local de gran qualitat, sí que importa material per a suplir aquesta necessitat. Generalment, el material importat a *Valentia* per a l'aixecament d'aquests monuments és l'extret a les dues ciutats anteriors, ja que aquest comptava amb la qualitat suficient per competir amb les importacions de la mediterrània. En canvi, a la resta del paisatge epigràfic sí que podem documentar material importat, sobretot a les plaques, tot i això es tracta d'un material minoritari, ja que les calcàries locals continuaren sent les dominadores⁹⁹.

Si haguérem de destacar una de les tres calcàries locals per la seva importància, aquesta seria la pedra de Buixcarró explotada a *Saetabis*. El seu renom el podem deduir a partir del paisatge epigràfic de *Valentia*, on trobem present les tres pedres. Sens dubte la seva qualitat superà la presentada per la calcària de Godella, i l'alta presència de pedestals de Buixcarró a la ciutat enfront de l'únic exemplar de calcària blava de Sagunt¹⁰⁰, reafirma la seva importància. La importància d'aquesta calcària no sols es mesura per la

⁹⁹ Corell, 2002, 688; Corell, 2006, 185; Corell, 2009, 274.

¹⁰⁰ Mayer i Rodà, 1991, 44.

seva presència a *Valentia*, sinó també per documentar-se a nombroses ciutats valencianes, entre elles *Saguntum*. Fora del País Valencià podem documentar el Buixcarró a ciutats com *Carthago Nova*, *Caesaraugusta* i *Segobriga*¹⁰¹. Generalment al *Conventus Carthaginensis* on la presència de Santa Tecla és menor, un material molt semblant al Buixcarró.

Respecte al color, l'única calcària que es distingeix de la resta, és l'extreta en *Saguntum*, la qual presenta un color gris obscur. Les altres dues calcàries, tant l'extreta a Godella com el Buixcarró compten amb una tonalitat ocre, tot i que la segona pot tenir també tonalitats rosades. Aquest color ocre junt amb les característiques presentades pels pedestals paral·lelepípedes verticals amb la cara frontal motllurada de les ciutats de *Valentia* i *Saetabis* és el que els acosta en gran mesura a les produccions de l'*officina* flàvia tarraconense, la qual presentava aquesta mateixa tipologia de pedestal, paral·lelepípede vertical amb la cara frontal motllurada i el color ocre de la pedra Santa Tecla.

Aquest últim material, el Santa Tecla, es tracta d'una calcària de color ocre que canvia de tonalitat des d'un clar a un més daurat. A més, com el Buixcarró, també presenta en la seva superfície petits punts o vetes blanques així com venes de color roig¹⁰². Tant la tonalitat del seu color com les vetes i venes que presenta s'assemblin molt a la calcària de Buixcarró, el que facilita la seva confusió, fins al punt que en alguns casos és quasi impossible diferenciar-les.

La seva difusió és bastant ampla, podent identificar el seu ús a nombroses parts d'*Hipsania*¹⁰³. Tanmateix, no s'ha documentat fins al moment cap exemplar d'aquesta calcària a les ciutats valencianes estudiades, on predomina la presència de les calcàries locals i del Buixcarró. Molt probablement el fet que no es documenti, sigui per la semblança entre aquestes dues pedres, que per proximitat faria més assequible la produïda a *Saetabis*. A la resta d'*Hispania*, el panorama és ben distint. La calcària de Santa Tecla predomina sobre el Buixcarró, tot i tindre unes característiques semblants, sense dubte la importància de ser explotada per una capital provincial li sumaria un major prestigi.

Aquest fet ens fa pensar en el *marmor saetabitanus*, emprat a *Valentia* per aixecar pedestals honorífics, com un material substitutiu del Santa Tecla per les seves similituds. No obstant això, a la resta d'*Hispania* no ocorre el mateix, ja que el Santa Tecla és predominant, sens dubte com a conseqüència dels costos de transport, els quals serien similars i per tant no suposaria una gran diferència econòmica elegir entre elles, sent més prestigiós importar la calcària de *Tarraco*.

6.3. Models de difusió

La difusió de l'*officina* flàvia tarraconense cap a terres valencianes no esdevé un fet aïllat, sinó que s'engloba dintre d'una pràctica que ja ha estat documentada en l'àrea

¹⁰¹ Cebrián, 2008, 110-111.

¹⁰² Per a una descripció acurada del material veure: Àlvarez, *et al.*, 2009, 15-16.

¹⁰³ Àlvarez, *et al.*, 2009, 16-22.

d'influència més directa de la ciutat. En aquest apartat es pretén identificar aquesta expansió per comprovar com s'efectua, i si en efecte pogués incidir també al País Valencià.

Per a tal propòsit comptem amb els pedestals de *Lucio Licinio Secundus* a *Barcino* i els de *Clodius Marcus* a *Labitolosa*, entre altres exemples, que ens ajudaran a comprovar com podria difondre's o la possible motivació per exportar aquest model fora de la capital provincial.

Començant pels documentats a *Barcino*, trobem a *Lucio Licinio Secundus*¹⁰⁴, personatge de certa importància i llibert de *Licinio Sura*, el qual aconseguí un gran prestigi i una gran reputació entre la societat romana de l'època, ostentant fins i tot el càrrec de *sevir augustal* a *Tarraco*, el màxim rang religiós que podia ostentar com a llibert. Fou honrat amb suports del model produït a l'*officina* flàvia tarraconense a la seva ciutat natal. Un model que en principi es trobava limitat per als flamens. A partir d'aquesta tipologia, a més, s'aixecaren una sèrie de pedestals honorífics de caràcter privat, on ell apareixia com a dedicant o dedicat, difonent aquest monument reservat per als *flamens* entre l'elit local.

A *Barcino* també podem documentar un altre personatge que fa ús d'aquest suports reservats als *flamens* per a les seves dedicatòries. Es tracta de *C. Trocina Synecdemus*, un *sevir augustal* de la colònia de *Barcino*¹⁰⁵, el qual com l'anterior apareix representat a aquesta ciutat amb exemplars propis de l'*officina* flàvia.

Un altre exemple d'aquesta difusió produïda per la intenció de part de les elits locals de ressaltar el seu poder el trobem en mans de *Clodius Marcus*, natural de *Labitolosa*¹⁰⁶ (FIG. 14). Aquest fou *flamen* a *Tarraco*, i com a la resta de sacerdots d'aquest ordre a la fi del seu mandat se li aixeca un pedestal a la Plaça de Representació seguint estrictament la tipologia emanada de l'*officina* flàvia per aquest tipus de suports. A la seva tornada a *Labitolosa* decidí dur amb ell una còpia exacta del pedestal que la *Provincia Hispania Citerior* li havia dedicat pel seu *flaminat*, amb la intenció de col·locar-lo allí per a diferenciar-se de la resta de l'elit local, en comptar ell amb un pedestal distint dels produïts a la ciutat, i a més, amb el renom dels *flamens*. Com el cas anterior una vegada en la ciutat, es copia aquest model per a aixecar

Fig. 14: Pedestal dedicat a *M. Clodio*. Foto: Sillières et al., 1995, 116.

¹⁰⁴ Rodà, 1970, 167-169; Rodà, 2013, 25-27.

¹⁰⁵ Gorostidi, 2013, 291-294.

¹⁰⁶ Sillières, et al., 1995, 129-130.

els monuments honorífics, però a diferència de l'anterior que fou important directament de *Tarraco*, les imitacions es produïren en pedra local¹⁰⁷.

Aquesta difusió no sols s'ha documentat en ciutats properes a la capital provincial, sinó que també s'ha donat el cas d'identificar-la en ciutats ben llunyanes de *Tarraco*, com és el cas de *Castulo*, en l'actual Linares, on s'han registrat una sèrie de suports elaborats en la calcària local de la ciutat, molt similar a la Santa Tecla, amb els principals trets de l'*officina* flàvia tarraconense que hem definit a la primera part del treball (FIG. 15). Molt possiblement l'arribada d'aquesta tipologia es degui a un edicte aprovat per l'emperador durant la seva estada a la península, i que permeté a *Castulo* produir oli. A aquesta llei se li aixeca un pedestal amb la inscripció: *Rescriptum / sacrum / de re / oliaria* per a recordar-la. Possiblement a partir d'aquest primer monument es realitzaren la resta de suports que segueixen aquestes característiques amb la intenció, ja no de representar-se com l'elit de *Tarraco*, sinó amb el mateix model amb què representaren un edicte tan important per a la població.

Fig. 15: Pedestal dedicat al decret: *De re Olearia*. CILA III, 90. Foto: H. Feliu.

Com hem pogut veure als pedestals de *Barcino* i *Labitolosa* un dels motius pels quals s'efectua aquesta difusió de tipologies es deu a la voluntat de les elits de distingir-se de la resta, en aquest cas representant-se amb la tipologia reservada per als *flamens* provincials. Malauradament no hem sigut capaços de documentar una referència tan directa com la que presenten els anteriors exemples. Tan sols, hi ha documentat un pedestal a *Tarraco*, actualment desaparegut, d'un membre de l'ordre *equester saetabitanus* que exercí el flaminat en la capital provincial¹⁰⁸. No obstant això, no hem pogut documentar, a la seva tornada a *Saetabis*, que dugés amb si el model de pedestal honorífic que li fou dedicat, com hem vist tant a *Barcino* com a *Labitolosa*.

Tot i això, sí que podem identificar una relació entre el pedestal honorífic de *Saetabis* que segueix el model flavi amb l'anterior personatge. Es tracta d'una relació familiar entre les dues persones a les quals se li dedica el monument, ja que pertanyen a la tribu *Galeria*, i per tant pot haver-hi algun tipus d'intenció de representar-se de forma semblant. A més aquell que dedica el pedestal, germà adoptiu del dedicat, pertany a una de les més importants a *Saetabis*, la qual fins i tot comptava amb una vil·la, la vil·la *Cornelius*¹⁰⁹ a l'actual terme municipal de l'Ènova, amb accés a una pedrera secundària de pedra de Buixcarró. Es tractava d'una de les famílies més importants de la ciutat que probablement importà el model generat a *Tarraco*, per a les seves representacions, tot i que aquesta

¹⁰⁷ Navarro i Magallón, 2013, 355-374

¹⁰⁸ Corell, 2006, 23.

¹⁰⁹ Corell, 2006, 49.

formarà part d'una altra província, per la seva gran importància com a model utilitzat per als *flamens* i el prestigi que d'aquesta funció emanava la tipologia.

Una altra possibilitat per a la difusió d'aquesta tipologia és el transport del model a través del comerç, tant amb el comerç directe del pedestal o amb el canvi d'idees i models que pogués ser aprofitada per les *officines* locals. En aquest cas concret el comerç de *Tarraco* amb les ciutats valencianes de *Saguntum*, *Valentia* i *Saetabis* podria haver-se desenvolupat tant per via marítima, ja que les tres ciutats tenien accés a un port, com per via terrestres, per mitjà de la via augusta la qual passava prop de les quatre ciutats de camí cap al sud facilitat en gran mesura l'intercanvi de materials i idees entre ells pedestals i models.

Un paper important en aquesta difusió seria efectuat pels tallers itinerants que pogueren haver facilitat el transport ja no de suports, sinó de models i tipologies entre les distintes ciutats a partir del catàleg que aquestes *officines* anirien confeccionant a partir de les modes dels punts que visitaven¹¹⁰. És molt probable que a la via augusta, una de les més importants de la península hispana, trobéssim tallers itinerants, que en el seu recorregut en cerca de treball, recopilaren els diferents models de les distintes ciutats, per a després oferir-los al seu catàleg en altres ciutats.

Sense descartar cap de les anteriors hipòtesis sobre la difusió dels models epigràfics ens descantem perquè el principal mètode d'expansió de *l'officina* flàvia es produí gràcies a les elits de les distintes ciutats que en els seus viatges assoliren les tipologies més prestigioses per a les seves representacions, i permetent-los així una major ostentació del seu poder.

¹¹⁰ Mayer, 2012, 97-99.

7. Conclusions

Com hem pogut veure amb l'estudi dels pedestals honorífics de les ciutats de *Saguntum*, *Valentia* i *Saetabis*, al llarg de la seva vida podem documentar distintes tipologies per a aixecar aquests monuments que varien en funció tant del moment polític-històric, com dels interessos o inclinacions del dedicant o d'aquell que encarregava el pedestal.

Entre les tres ciutats podem documentar fins a quatre formes distintes emprades per a l'elaboració dels suports que a més, sovint, es diferenciaven cronològicament. Aquestes són:

- El paral·lelepípede vertical sense base ni corona ni motllura a la cara frontal; i la monolítica amb base i cornisa, i també sense motllura a la cara frontal, ambdues datades d'època juli-clàudia (per exemple, els núms. 1, 22, 39, 43 i 44; Fig. 16 i 17).
- El paral·lelepípede vertical amb motllura a la cara frontal datat d'època flàvia (per exemple, els núms. 13, 18, 33, 36 i 48; Fig. 18).
- I, per últim, la forma monolítica amb base i cornisa que data d'època antonina (com per exemple, els núms. 5, 6 i 49; Fig. 19).

Tipologies de pedestals			
Època juli-clàudia		Època flàvia	Època antonina
Paral·lelepípede vertical	Monolítica amb base i corona	Paral·lelepípede vertical	Monolítica amb base i corona
<i>Valentia</i> : 2 i 3 <i>Saguntum</i> : 21, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 34, 35 i 39 <i>Saetabis</i> : 43 i 47	<i>Saguntum</i> : 22, 23, 29, 32, 37, 38, 40, 41 i 42 <i>Saetabis</i> : 44, 45 i 46	<i>Valentia</i> : 4, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 i 20 <i>Saguntum</i> : 28, 33 i 36 <i>Saetabis</i> : 48	<i>Valentia</i> : 5, 6, 7 i 12 <i>Saetabis</i> : 49

Taula de pedestals seguint els núm. del nostre catàleg englobats dintre de la seva tipologia.

Tot i que la presència de les distintes variacions a les diverses ciutats és palesa, la seva importància en cadascuna d'elles depèn en gran mesura del moment en què la ciutat fou important dintre del món romà. Així, trobem que a *Saguntum* es genera una eclosió en la producció epigràfica, en concret de pedestals honorífics, durant el segle I dC, quant sens dubte era la ciutat més important de l'àrea valenciana pel seu recorregut històric i per la inexistència d'una ciutat que rivalitzaria en ella, ja que *Valentia* en aquest segle encara no havia sofert la seva reorganització i monumentalització urbanística que si rebé en època flàvia¹¹¹. Així, al segle II dC, en aquesta segona ciutat es produeix un auge epigràfic, sobretot també amb els pedestals honorífics. Junt amb la nova urbanització de

¹¹¹ Aranegui, 2004, 142 i Escrivà, *et al.*, 2010, 50 i 53 per a l'evolució de les dues ciutats i Corell, 2002, 692-694 i Corell, 2009, 277-279 per veure l'eclosió epigràfica.

la ciutat, podem documentar el màxim volum de suports realitzats dintre d'aquesta etapa, sent a més l'única de les tres ciutats que importa material lapidi forà, com ara el Buixcarró

Fig. 16: Pedestal núm. 39, exemple dels paral·lelepípedes verticals d'època juli-clàudia. Font Foto: H. Feliu.

o la calcària blava de Sagunt, per fabricar-los. Això pot ser explicat com a conseqüència tant de la mala qualitat de la seva calcària local, l'extreta de Godella, com la seva bonança econòmica que permetia la seva compra i trasllat.

Per altra banda, *Saetabis* sembla que no assolí una importància excessiva en la producció epigràfica, o almenys aquesta no fou reflectida dintre de les diverses categories de suports, ja que són pocs aquells que es conserven¹¹². En aquesta ciutat no destaca cap forma pel que fa al nombre de peces. Però en canvi, respecte al model sí que ressalta el pedestal flavi, núm. 48, pel gran contrast que suposa respecte a la resta de monuments, en ser un dels tres paral·lelepípedes verticals documentat, i l'únic motllurat.

Tot i tractar-se de models estandarditzats, l'estudi dels suports ha pogut documentar variacions locals a les dimensions. Per exemples, a *Saetabis* documentem els pedestals de menor dimensions, mentre que a *Valentia* identifiquem els més grans, i a *Saguntum* trobem unes mesures mitjaneres respecte a les altres localitats. Possiblement aquestes dimensions es troben relacionades amb la importància de les ciutats, perquè com podem veure en aquest estudi, a priori, *Valentia*, compta amb els pedestals més grans. Tot i això, aquesta diferència no presenta una distinció molt significativa, i potser és tan sols una variació causada per l'*officina* on s'elaboren o el lloc on s'exhibeixen.

Respecte les tipologies, podem documentar una distribució diferent del paral·lelepípede vertical motllurat a les distintes ciutats, produït tant per la seva importància en època flàvia, com segurament per la influència que *Tarraco* exercí en elles. Així, el volum més gran de suports amb el model de pedestal motllurat tripartit el trobem a *Valentia*, possiblement perquè amb la urbanització de la ciutat en època flàvia es decidí exportar el model de la capital provincial per a aixecar les seves bases d'estàtua, mentre que a *Saguntum* i *Saetabis* el documenten de forma minoritària. Tanmateix, cal tenir ben present que el model flavi que estem analitzant sorgí per la necessitat de ressaltar els pedestals honorífics dedicats als flàmens a la capital provincial sobre la resta de monuments honorífics, i cap

Fig. 17: Pedestal núm. 44 com a exemple del model monolític de la dinastia juli-clàudia. Font Foto: H. Feliu.

¹¹² Corell, 2006, 185-187.

d'aquestes ciutats compta amb la presència d'aquests sacerdots, ja que la seva funció es desenvolupava només a *Tarraco*. Per tant, com que es tractava d'un model provincial, la seva presència a aquestes ciutats es produí per la necessitat de l'elit local de representar-se amb un monument de gran prestigi. En aquest cas, un model que havia estat objecte característic per als homenatges dels flàmens, el qual ressaltava amb facilitat sobre la resta de peces de la mateixa ciutat, i fins i tot de poblacions veïnes.

Fig. 18: Pedestals núm. 18 com a model del paral·lelepípede vertical d'època flàvia. Font Foto: H. Feliu.

Saguntum és un cas especial a causa de la duresa de la seva calcària local, la pedra blava de Sagunt. Tot i que el seu apogeu epigràfic el documentem durant els segles I i II dC, la presència del model flavi és minoritària, al contrari que ocorre en *Valentia*. Resulta estrany que tot i la gran producció d'inscripcions que tingué la ciutat, no es difongué més aquest model. La causa de la seva poca aparició es deu es deu, com hem comentat anteriorment, a la qualitat de la calcària blava de Sagunt, que dificultà el treball que caracteritzà les seves produccions per comptar amb poca decoració, fent més comunes les formes sense motllura, tot i que s'elaboren seguint el model flavi.

Saetabis a diferència de les dues anteriors, tot i formar part de la mateixa província, sembla que no devia rebre la mateixa influència. Tot i això, s'ha documentat la presència d'un pedestal que conté les característiques del model generat a *Tarraco*, el núm. 48. En aquest cas, sens dubte fou l'elit local, en concret *P. Cornelius Iunianus*, el que intencionadament introduí aquesta tipologia a la ciutat per a distingir-se.

Un altre punt important a destacar és el material amb què estan elaborats els pedestals. Sembla que principalment feren ús de les calcàries locals, que sovint presenten una tonalitat ocre, assimilant-se en gran mesura amb la tarragonina pedra de Santa Tecla. Destaca d'entre elles el Buixcarró, la qual sembla estèticament un bessó de la calcària explotada a *Tarraco*. És la més important, com podem comprovar per la seva alta presència a *Valentia*, on és utilitzada per a aixecar els monuments del model flavi, com ara el pedestal núm. 18.

Per últim, tot i les diverses hipòtesis sobre la difusió de la tipologia per a pedestals honorífics que hem tractat, creguem que el més probable fou el trasllat a voluntat dels membres de l'elit local que viatjaren a *Tarraco* per diversos motius i a la tornada decidiren importar aquest model de prestigi que s'havia implantat a la capital per honrar els màxims sacerdots provincials, per a dur a terme les seves dedicatòries, amb la motivació de poder diferenciar els

Fig. 19: Pedestals núm. 12 representant la forma monolítica d'època antonina. Font Foto: H. Feliu.

seus pedestals de lar esta de produccions locals. No obstant això, no pretenem descartar la resta de formes d'importació que també semblen probables com el comerç per via marítima o terrestre o el transport d'idees a mans de tallers itinerants.

Per concloure, podem parlar a la fi d'una influència clara de l'*officina lapidaria* tarraconense d'època flàvia a les terres valencianes, ja que es tracta d'un model a priori utilitzat per a un objectiu molt concret i que en principi no devia haver-se expandit per la província, ja que la seva funció primigènia, la d'honrar als flàmens provincials, sols s'efectuava a *Tarraco*. Tanmateix, com hem pogut comprovar que la seva expansió és clara, amb nombrosos exemples, que indiquen com el gran prestigi del flaminat repercutí en la vida pública i política de la resta de ciutats provincials, que utilitzaren el model reservat per al sacerdot del culti imperial provincial per augmentar així el seu prestigi. Arribats a aquest punt caldria ampliar l'estudi a la resta del País Valencià per comprovar si a les ciutats romanes també hi arriba aquesta influència. També seria interessant plantejar aquest estudi a la resta d'*Hispania* per veure fins a quin punt la influència de *Tarraco* sobre altres localitats propicià l'adopció d'aquest model de pedestal honorífic per part de les elits locals, per acabar acotant la funció propagandística i de prestigi que aquest tipus de monument exercí a totes les ciutats hispanes, generant un mapa de relacions entre els diversos municipis i la capital.

8. Bibliografia

- ALFÖLDY, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, 2 vols, Madrider Forschungen, 10, Walter de Gruyter, Berlín.
- ALFÖLDY, G. 2011: *Corpus Inscriptionum Latinorum. Inscriptiones Hispaniae latinae*, Editio Altera, Pars 14, Tarraco (fasc. 3), Berlin.
- ALFÖLDY, G.; CLAUSS, M.; MAYER, M.; adiuvantibus CORELL, J.; BELTRÁN, F.; FABRE, G.; MARCO SIMÓN, F.; i RODÀ, I. 1995: *Corpus Inscriptionum Latinarum II: Inscriptiones Hispaniae Latinae*, ed. Altera, parts XIV, fasciculus I. Pars meridionalis conventus Tarraconensis, Berolini-Novii Eboraci.
- ÀLVAREZ, A.; GARCIA, V.; GUTIERREZ, A. i RODÀ, I. 2008: *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- ARANEGUI, C. 2004: *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Bellaterra arqueològica, Barcelona.
- ARASA, F. 2012: "Un pedestal eqüestre del Fòrum de Valentia", *Sagvntvm*, Vol. 44, Universitat de València, València, pp. 197-202.
- ARASA, F. i ESCRIVA, V. 1993: "Noves troballes epigràfiques de Valentia", *Sagvntvm*, vol. 26, pp. 215-228.
- BALLESTER, J. P. (coord.) 2006: "De la Saitabi ibèrica a la Saetais romana", *Història de Xàtiva*, Universitat de València, València, pp. 137-164.
- BELTRÁN, F. 1980: *Epigrafia Latina de Saguntum y su Territorium*, València.
- BONNEVILLE, J. N. 1984: "Le suport monumental des inscriptions: terminologie et analyse", *Epigraphie Hispanique*, 10, pp. 117-152.
- CEBRIÁN, R. 2000: *Titulum Fecit: La producción epigráfica romana en las tierras valencianas*, Real Academia de la Historia, Madrid.
- CEBRIÁN, R. i ESCRIVÀ, I. 2001: La piedra de Buixcarró en la obras públicas de Valentia, *Sagvntvm*, Vol. 33, Universitat de València, Valencia, pp. 97-110.
- CEBRIÁN, R. 2008: "Saetabis y el comercio del buixcarró", *Lvcentvm*, Vol. 27, Universitat de Alicante, Alicante, pp. 101-113.
- CORELL, J. 1994: *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*, València.
- CORELL, J. 1997: *Inscripcions romanes de Valentia i el seu territori*, València.
- CORELL, J. 2002: *Inscripcions romanes del País València. Saguntum i el seu territori*, vol. 1, Universitat de València, València.
- CORELL, J. 2006: *Inscripcions romanes del País València. Saetabis i el seu territori*, vol. III, Universitat de València, València.

- CORELL, J. 2009: *Inscripcions romanes del País València. Valentia i el seu territori*, vol. V, Universitat de València, València.
- DESSAU, H. 1892-1916: *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin.
- EDMONDSON, J. 2014: "Inscribing roman texts. Officinae, Layout, and Carving Techniques", en Bruun, C. i Edmondson J., *The Oxford handbook of Roman Epigraphy*, pp. 111-130.
- ESCRIVÀ, M. I.; RIBERA, A. I VIOQUE, J. 2010: *Guia del centre Arqueològic de l'Almoina*, Ajuntament de València, València.
- GOROSTIDI, D. 2013: "Sobre les marques Syn/Syne i la seva identificació amb C. Trocina Synecdemus, sevir augustal de la colònia de Barcino", *Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*, Vol. 2, Barcelona, pp. 287-296.
- HÜBNER, E. 1869-1892: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. II, vol. 1, Berlín, vol. 2 supl., Berlín.
- LACOMBA, A. 2009: "La fundació de Valentia: un apendice de Italia y Campania en la Hispania del siglo II aC.", *Oebalus: Studi sulla Campania nell'Antichità*, 4, pp. 41-77.
- MARÍN, C. I RIBERA, A. 2002: "La realidad arqueológica de la fundación de Valencia: Magia basureros y cabañas", *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Ajuntament de València, València, pp. 287-298.
- MAYER, M. 2012: "El Material Lapídeo como elemento identificativo de officinae epigráficas", en Donati, A.; Poma, G., *L'officina epigrafica romana*, Fratelli Lega, Faenza, pp. 89-107.
- MAYER, M. 2015: "A propósito de un nuevo pedestal ecuestre, AEp 2009, 652, hallado recientemente en Valencia. Consideraciones sobre los Allii de Turris Libisonis", *Epigraphica, Periodico Internazionale di Epigrafia*, Vol. 77 1-2, Fratelli Lega, Faenza, pp. 271-283.
- MAYER, M. i RODÁ I. 1991: "El comercio del mármol en el Mediterráneo y su reflejo en la Ciudad romana de Sagunt", *Saguntum y el mar*, Valencia, pp. 37-45.
- NAVARRO, M. i MAGALLÓN, Mª A. 2013: "Epigrafía y Sociedad de Labitolosa" en: Magallón Mª A. i Sillières P., eds., 2013, *Labitolosa, une cité hispano-romaine*, Bordeaux, pp. 333-418.
- PENA, J. M. 2002: "Problemas historicos en torno a la fundación de Valentia", *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Ajuntament de València, València, pp. 267-278.
- PEÑA, A.; GOROSTIDI, D.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; RODÀ, I.; TEIXELL, I. 2015, "Más datos sobre el templo del Divus Augustus de Tarraco: A propósito de

L'officina lapidaria flàvia tarraconense en terres valencianes. Anàlisi dels pedestals honorífics a partir de tres casos d'estudi, *Saguntum Saetabis i Valentia*.

una nueva inscripción”, *Tarraco Biennal, Actes 2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic*, Vol. 2, Tarragona pp. 181-189.

RODÁ, I. 2013: “Lucius Licinius Sura, Hispanus”, *Trajan und seine Stätte*, Colloquium Cluj-Napoca, 29, pp. 21-35.

RODÁ, I. 1970: “Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura”, *Pyrenae* VI, Institut d'arqueologia i prehistòria, Universitat de Barcelona, pp. 167-183.

SILLIÈRES, P.; MAGALLÓN, M. A.; NAVARRO, M. 1995: “El Municipium labitulosanvm y sus notables: novedades arqueológicas y epigráficas”, *Archivo Español de Arqueologia*, Vol. 68, pp. 107-130.

SUSINI, G. 1968: *Il lapicida romano. Introduzione all'epigrafia latina*, Roma.

VIVES, J. 1971-72: *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona.

9. Mapes

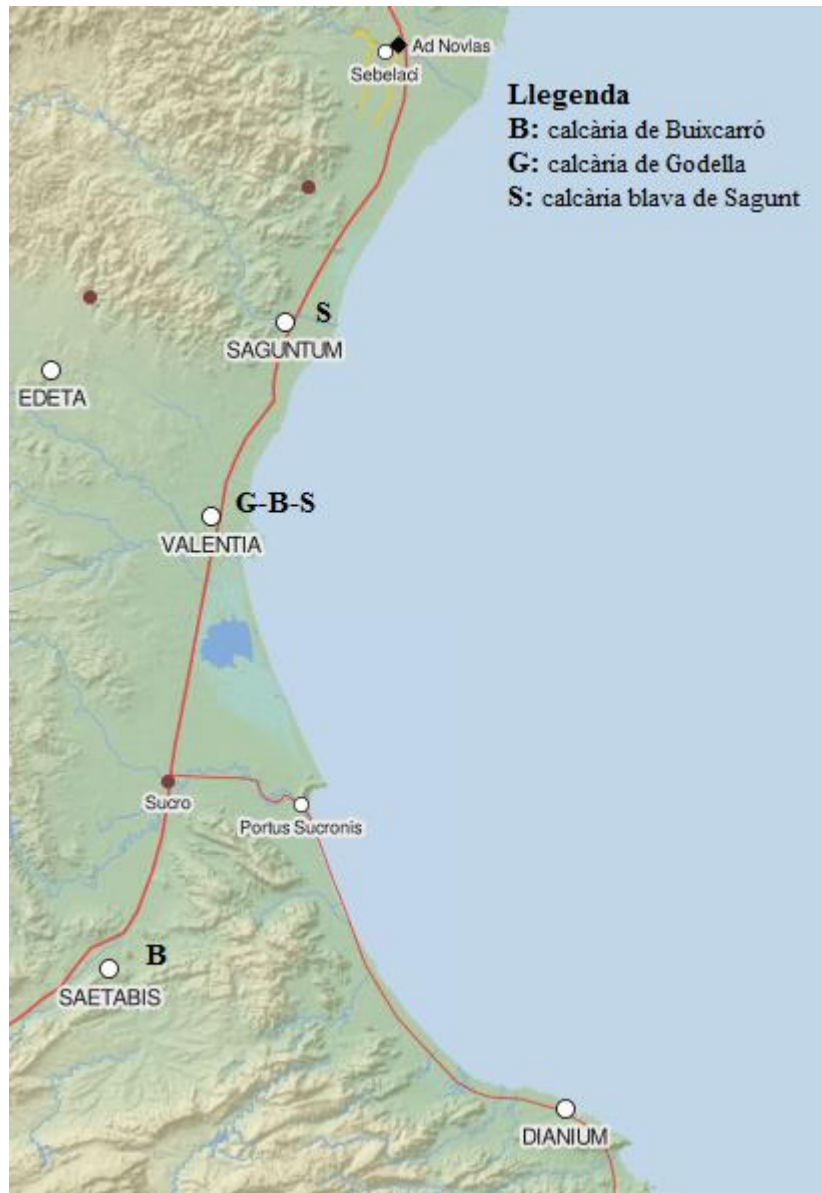
Per a la realització dels següents mapes que il·lustren la localització de *Saguntum*, *Valentia* i *Saetabis* a la costa mediterrània d'*Hispania*, les seves vies de comunicació i la distribució de les distintes calcàries a les ciutats, hem utilitzat el recurs online de projecte Pelagios¹¹³, el qual ens facilitava l'accés a un mapa de l'imperi romà amb la localització de les distintes ciutats i vies de comunicació.

9.1. Mapa sobre la localització de *Saguntum*, *Valentia* i *Saetabis* al territori del País Valencià

¹¹³ Pelagios.org/maps/greco-roman/

9.2. Mapa sobre la distribució de les distintes calcàries emprades per a l'aixecament de pedestals honorífics

En aquest mapa podem veure de manera ràpida, el que hem estat comentant durant el treball, l'ús unànime de les calcàries locals per a l'aixecament de pedestals. L'única ciutat de les tres que fa ús d'una calcària forana és *Valentia*, on podem documentar les tres variants, i tot i la gran quantitat de suports elaborats amb Buixcarro, la calcària local de Godella continua sent predominat.

9.3. Mapa sobre la localització de les tres ciutats valencianes en relació a *Tarraco* i les vies de comunicació que les uneixen.

En aquest mapa a banda de la localització de les tres ciutats en relació a *Tarraco*, podem veure com la principal via romana que articula la costa mediterrània, la *via Augusta*, en descendir cap al sud, pràcticament creua les quatre ciutats, el que feia que les seves comunicacions terrestres foren excel·lents. També podem veure els distints ports que mantenia aquestes ciutats en comunicació per via marítima. Per una banda, *Tarraco*, *Saguntum* i *Valentia* que comptaven amb el port en la mateixa ciutat, o just al costat. I per l'altra, *Saetabis*, la qual comptava amb dues possibles sortides al mar, com em comentat anteriorment al treball, al *Portus Sucronis* al nord, actual Cullera, i al port de *Dianium* al sud.

10. Taula de figures

Fig. 1: Pedestal de l'officina "flàvia" tarraconense, CIL II ² 14, 1333. Foto: H. Feliu.	13
Fig. 2: Detall de les empremtes de les cunyes que subjectarien la corona del pedestal CIL II ² 14, 822. Foto: H. Feliu.	13
Fig. 3: Decoració lateral del pedestal núm. 18. Foto: H. Feliu.	37
Fig. 4: Decoració lateral del pedestal núm. 15. Foto: H. Feliu.	38
Fig. 5: Detall de la calcària de Buixcarró del pedestal núm. 13. Foto: H. Feliu.	39
Fig. 6: Detall de la calcària local de Valentia al pedestal núm. 16, provinent de la pedrera de Godella i amb una tonalitat ocre . Foto: H. Feliu.	39
Fig. 7: Detall de la decoració del pedestal núm. 36, i de l'exfoliació natural de la calcària blava de Sagunt. Foto: H. Feliu.	65
Fig. 8: Fotografia macroscòpica de la calcària blava de Sagunt. Foto: Unitat d'Estudis Arqueomètrics UEA-ICAC.	66
Fig. 9: Detall del color de la calcària blava de Sagunt. Pedestal núm. 34. Foto: H. Feliu.	66
Fig. 10: Detall de la motllura localitzada a la corona del pedestal núm. 46. Foto: H. Feliu.	77
Fig. 11: Detall de la motllura que envolta el camp epigràfic del pedestal núm. 48, Foto: H. Feliu.	77
Fig. 12: Fotografia macroscòpica de la calcària de Buixcarró. Foto: Unitat d'Estudis Arqueomètrics UEA-ICAC.	78
Fig. 13: Pedestal CIL II ² 14, 1135, com a exemple de la tipologia produïda per l'officina "flàvia" tarraconense. Foto: H. Feliu.	84
Fig. 14: Pedestal dedicat a M. Clodio. Foto: Sillières et al., 1995, 116.	87
Fig. 15: Pedestal dedicat al decret: De re Olearia. CIL III, 90. Foto: H. Feliu.	88
Fig. 16: Pedestal núm. 39, exemple dels paral·lelepípedes verticals d'època juli-clàudia. Font Foto: H. Feliu.	92
Fig. 17: Pedestal núm. 44 com a exemple del model monolític de la dinastia juli-clàudia. Font Foto: H. Feliu.	92
Fig. 18: Pedestals núm. 18 com a model del paral·lelepípede vertical d'època flàvia. Font Foto: H. Feliu.	93
Fig. 19: Pedestals núm. 12 representant la forma monolítica d'època antonina. Font Foto: H. Feliu.	93

11. Taula de correspondències epigràfiques

Les equivalències s'estableixen entre les principals edicions epigràfiques (CIL, CIL II², IRPV, etc.) i el nostre catàleg.

CIL II	3840 – 29	83 – 18
3620 – 44	3852 – 31	93b – 19
3621 – 45	3853 – 34	305 – 22
3622 – 46	3858 – 35	306 – 23
3623 – 47	3864 – 36	307 – 24
3624 - 48	3904 – 39	308 – 25
3726 – 1	6026 – 38	309 – 26
3728 – 2	CIL II² 14,	327 – 27
3733 – 4	2 – 1	328 – 28
3734 – 5	5 – 2	333 – 29
3737 – 6	13 – 3	334 – 30
3738 – 8	14 – 4	336 – 31
3741 – 9	15 – 5	349 – 32
3743 – 10	18 – 6	350 – 33
3753 – 13	19 – 7	351 – 34
3763 – 14	20 – 8	357 – 35
3740 – 15	21 – 9	364 – 36
3752 – 16	29 – 10	369 – 37
3772 – 17	30 – 11	370 – 38
3774 – 18	32 – 12	385 – 39
3862 – 21	43 – 13	386 – 40
3827 – 22	65 – 14	387 – 41
3828 – 23	71 – 15	387a - 42
3829 – 26	76 – 16	IRVT
3836 – 27	82 – 17	2 – 1

5 – 2	21 – 24	2 – 1
14 – 3	22 - 25	5 – 2
17 – 4	22 – 23	15 – 3
16 - 19	23 – 26	19 – 5
18- 5	42 – 27	18 - 19
21 – 6	43 – 28	20 – 4
22 – 7	48 – 29	23 – 6
23 – 8	49 – 30	24 – 7
25 – 13	52 – 31	25 – 8
28 – 14	53 – 32	26a - 20
29 – 15	54 – 33	27 – 13
30 – 9	55 – 34	30 – 14
31 – 10	60 – 35	31 - 15
32 – 16	68 – 36	32 – 9
34 – 17	72 - 41	33 – 10
35 - 18	73 - 39	34 – 16
37 - 12	75 – 37	36 – 17
75 - 11	74 - 40	37 - 18
IRST	76 – 38	39 - 12
2 – 43	79 - 42	81 – 11
5 – 47	IRPV III,	ILS
6 - 48	2 – 43	256 – 3
7 - 45	5 – 47	597 – 8
8 – 44	6 - 48	1058 – 26
9 – 46	7 - 45	1066 – 27
59 - 49	8 – 44	1391 - 29
IRPV Ia	9 – 46	5457 – 2
10 – 21	65 - 49	6950 - 34
19 – 22	IRPV V,	AE 1938

24 – 7	1037 – 23	79 – 39
AE 1955	1058 – 26	80 – 40
163 - 33	1288 – 27	258 - 42
AE 1957	1389 - 31	HAE 1953
314 - 32	1391 - 29	511 - 33
AE 1972	1393 – 21	512 - 32
284 – 7	1540 - 34	HAE 1957
AE 1991	1568 – 33	1569 – 24
1086 - 15	1596 – 36	1571 – 40
1087 – 12	4129 - 39	1572 - 42
AE 1993	5537 - 35	
1070 – 30	6409 - 32	
AE 1995	ELST	
973 - 30	10 – 22	
AE 2009	11 – 23	
652 - 20	13 – 24	
HEp 4, 1994	14 – 26	
922 - 29	36 – 27	
930 - 15	37 – 28	
931 – 12	41 – 29	
HEp 5, 1995	46 – 31	
802 - 48	49 – 32	
821 - 30	50 – 33	
847 – 19	51 – 34	
HEp 18, 2009	54 - 35	
453 - 20	59 – 21	
462 – 8	62 – 36	
ILER	67 – 37	
1027 – 22	68 – 38	
	76 - 41	